

ΔΑΝΙΗΛ Ι. ΙΑΚΩΒ, *Εὐριπίδης: Ἀλκίση*, ἐρμηνευτική ἔκδοση, τόμ. Α' + Β', ἐκδ. ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 2012, σσ. 386 + 367, ISBN: 978-960-250-508-3.

Οἱ ἐρμηνευτικὲς ἐκδόσεις δραματικῶν ἔργων τῆς Ἀρχαιότητος ποὺ ἐκδίδονται στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ Ἑλληνες ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι τόσο σπάνιες,¹ ἂν καὶ ἀπαραίτητες γιὰ κάθε σοβαρὴ ἐνασχόληση μὲ αὐτὰ τὰ δυσπρόσιτα ἔργα, ὥστε δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ χαιρετίσει κάποιος τὴν παροῦσα ἔκδοση καὶ συγχρόνως νὰ ἐπαινέσει τόσο τὸ ΜΙΕΤ, ποὺ σὲ καιροὺς χαλεποὺς ἀνέλαβε τὴ δαπάνη, ὅσο καὶ τὴν ὑπεύθυνη τῶν ἐκδόσεων (Ἀντιγόνη Φιλιπποπούλου), ποὺ μὲ τὸν τυπογραφικὸ σχεδιασμὸ καὶ τὴ φροντίδα τῆς μᾶς προσέφερε μιὰ τυπογραφικὰ ἑλκυστικὴ ἔκδοση.

Ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς δύο τόμους περιλαμβάνει τὴν εἰσαγωγὴν, τὸ ἀρχαῖο κείμενο (χωρὶς κριτικὸ ὑπόμνημα, ἀλλὰ μὲ “συγκριτικὸ πῖνακα γραφῶν τῶν ἐκδόσεων Ἰακώβ, Parker, Diggle”, ποὺ συμπιλήθηκε ἀπὸ τὴν Μαρία Γ. Ξανθοῦ καὶ δημοσιεύεται ὡς δέκατο παράρτημα), τὴ μετάφραση, ἑννέα ἀκόμη παραρτήματα, ὅπου ἀναδημοσιεύονται ἰσάριθμα παλαιότερα ἄρθρα τοῦ συγγρ. γιὰ τὴν Ἀλκίση (πτυχῆς τοῦ ἔργου καὶ πρόσληψη), καὶ 20σέλιδη βιβλιογραφία. Ὁ δεύτερος τόμος περιλαμβάνει τὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα, βιβλιογραφία (33 σελίδες) καὶ εὑρετήρια, ποὺ συντάχθηκαν ἀπὸ τὸν Γ.Α. Χριστοδοῦλου.

Ὁ συγγρ. ἔχει δημοσιεύσει στὸ παρελθόν, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, ἀρκετὰ ἄρθρα γιὰ τὸ συγκεκριμένον ἔργο καὶ ἀξιοποιεῖ γιὰ τὴν παροῦσα ἔκδοση πλούσια βιβλιογραφία (53 σελίδες).² Δικαιολογημένα ὡς ἐκ τούτου προσέρχεται κανεὶς μὲ αὐξημένες προσδοκίες στὴν ἀνάγνωση τῆς νέας ἔκδοσης, ποὺ ἦρθε ὡς ἐπιστέγασμα μακροῦς ἐνασχόλησης μὲ εἰδικότερα προβλήματα τοῦ ἔργου. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἄλλο εἶναι νὰ γράφει κανεὶς γιὰ ἐπιμέρους ζητήματα, καὶ ἄλλο νὰ ἐπιχειρεῖ ἔκδοση, ἐρμηνευτικὴ ἔστω, μιᾶς τραγωδίας. Χωρὶς νὰ θέλω νὰ ἀμφισβητήσω ὅτι ἡ πα-

1. Ἀπὸ τίς ὑπάρχουσες ἐκδόσεις δικαιωματικά, νομίζω, ξεχωρίζουν ἡ ἔκδοση τῶν ἀριστοφανικῶν *Ὀρνίθων* ἀπὸ τὸν Φ.Ι. Κακριδῆ (Ἀθήνα 1974, μὲ πολλὰ ἀνατυπώσεις) καὶ ἡ δίτομη ἔκδοση τῆς *Ἐκάβης* ἀπὸ τὴν Κατερίνα Συνοδινού (Ἀθήνα 2005).

2. Τὸ ὅτι σποραδικὰ ἐντοπίζονται κενὰ — κάποτε ὄχι ἀνώδυνα, ὅπως συμβαίνει, π.χ., μὲ τὴν πρόσφατη βιβλιογραφικὴ ἐπισκόπηση στὸ *Lustrum* 47 (2005) — εἶναι, μέσα στὴ γενικότερη βιβλιογραφικὴ ἔκρηξη, σχεδὸν ἀναπόφευκτο.

ροῦσα ἔκδοση θὰ ἀποτελέσει, μερικῶς τουλάχιστον, χρήσιμο βοήθημα, ἰδίως γιὰ ἡμεδαπούς ἀναγνώστες, κατὰ τὴν ἀποψή μου δὲν ἀνταποκρίνεται στὶς προσδοκίες καὶ χωλαίνει λίγο πολὺ σὲ ὅλα, ὡς ἔπος εἰπεῖν, τὰ ἐπίπεδα. Ἀναφέρομαι ἀφενδὸς στὴ δομὴ τοῦ πρώτου τόμου, ἀφετέρου στὴν ποιότητα ἐν μέρει καὶ τῆς εἰσαγωγῆς, κυρίως ὅμως τῆς μετάφρασης καὶ τοῦ ἑρμηνευτικοῦ ὑπομνήματος.

Ξεκινῶ ἀπὸ τὴ δομὴ. Τὸ πῶς πρέπει νὰ εἶναι μιὰ ἑρμηνευτικὴ ἔκδοση δὲν χρειάζεται νὰ τὸ ἀνακαλύψει ὁ Ἕλληνας μελετητής, ἀφοῦ ὑπάρχει ἡ διεθνὴς ἐμπειρία, ἡ ὁποία, παρὰ τὶς ἐνδεχόμενες ἀποκλίσεις, ἔχει καθιερώσει ἕναν βασικὸ τύπο ἑρμηνευτικῆς ἔκδοσης — δὲν ἀναφέρομαι σὲ ἐξειδικευμένα ὑπομνήματα. Αὐτὸ πού ὀφείλει νὰ πράξει κατ' ἀρχὰς ὁ Ἕλληνας μελετητής πού γράφει στὰ ἑλληνικὰ εἶναι νὰ μὴν παραβιάζει ἀξονικὰ στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ 'κλασικοῦ' τύπου ἀλλὰ νὰ προχωρεῖ — ἐνίοτε σχοινοβατώντας — σὲ στοχαστικὲς προσαρμογές, ὥστε νὰ γειώσει τὸ ὑπόμνημά του στὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα, λαμβάνοντας ὑπόψη τὶς εἰδικὲς συνθήκες πού ἰσχύουν στὰ καθ' ἡμᾶς, π.χ. τὸν μεγάλου ἀριθμοῦ φοιτητῶν πού σπουδάζουν κλασικὰ γράμματα σὲ προπτυχιακὸ ἐπίπεδο καὶ ἐκ τῶν πραγμάτων θὰ ἀνατρέξουν σὲ μιὰ τέτοια ἔκδοση, ἢ τὸ ὅτι θὰ περάσουν ἴσως δεκαετίες γιὰ νὰ ἐπιχειρηθεῖ καὶ πάλι ἀνάλογη ἑρμηνευτικὴ ἔκδοση τοῦ ἴδιου ἔργου στὰ ἑλληνικὰ.

Στὴν παροῦσα ἔκδοση παραβιάζεται, νομίζω, ἡ δοκιμασμένη δομὴ ἀνάλογων ἐκδόσεων, ὅταν ὁ πρῶτος τόμος, πού περιλαμβάνει εἰσαγωγὴ 120 σελίδων, ἐπιβαρύνεται μὲ ἐννέα παραρτήματα συνολικῆς ἔκτασης 130 σελίδων, ὅπου ἀναδημοσιεύονται παλαιότερες συμβολές τοῦ συγγρ. γιὰ τὴν Ἀλκίστη, μὲ ἀναπόφευκτο ἐπακόλουθο νὰ ὑπάρχουν ἐπαναλήψεις, ἀφοῦ στὶς περισσότερες περιπτώσεις τὰ διαλαμβανόμενα στὰ παραρτήματα τροφοδοτοῦν οὕτως ἢ ἄλλως τὸ ὑπόμνημα. Οἱ συμβολές αὐτὲς κάλλιστα θὰ μπορούσαν νὰ συγκροτήσουν ξεχωριστὸ τόμο καί, κατὰ τὰ συνήθη, νὰ ἐκδοθοῦν αὐτοτελῶς ὑπὸ τὸν τίτλο "Μελέτες", "Studies", "Beiträge" κ.τ.ό. Προβληματικὸ θεωρῶ καὶ τὸ γεγονός ὅτι κοντὰ 70 ἀπὸ τὶς περίπου 120 σελίδες τῆς εἰσαγωγῆς ἀναλώνονται γιὰ τὴν ἀναδημοσίευση, ὑπὸ τὸν ἀμήχανο γιὰ εἰσαγωγὴ τίτλο "Δοκιμὴ ἀνάγνωσης τοῦ δράματος", παλαιότερης ἐργασίας τοῦ συγγρ., πού εἶχε δημοσιευτεῖ ὡς πρόδρομο μελέτημα τὸ 1985.³ Ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού οἱ ἀπόψεις τοῦ συγγρ. καὶ ἡ ἀναλυτικὴ τεκμηρίωση εἶχαν ἤδη δημοσιευτεῖ, θὰ ἄρκοῦσε νὰ με-

3. Ἑλληνικά 36 (1985) 221-67. Ἀναδημοσιεύεται ἀναθεωρημένο καὶ χωρὶς τὸ ἀρχικὸ ἐπίμετρο.

ταφερθοῦν ἐδῶ περιληπτικῶς τὰ κύρια σημεία μὲ τις ἀπαραίτητες παραπομπές στοῦ προγενέστερο δημοσίευμα. Μιὰ τόσο εἰδική ἐνότητα, γιὰ παράδειγμα, ὅπως ἡ ἐπιγραφόμενη “Ἡ Ἀλκῆστη καὶ ἡ ἐπιτύμβια λογοτεχνία” (μὲ ἀναλυτικότερη παρουσίαση τῶν εὐρημάτων καὶ πληθώρα παραπομπῶν) συνιστᾷ εὐπρόσδεκτη συμβολὴ ὅταν ἐντάσσεται σὲ ἄρθρο ἢ πραγματεία, δὲν ἰσχύει ὅμως τὸ ἴδιο γιὰ τὴν ἀναδημοσίευσή της στοῦ πλαίσιο εἰσαγωγῆς σὲ ἔκδοση, γιὰ τὴν ὁποία ἡ οἰκονομία δὲν εἶναι στοιχεῖο ἀμελητέο.

Ἡ εἰσαγωγὴ ἀπαρτίζεται ἀπὸ δύο μείζονες ἐνότητες. Ἡ καλὰ ἐνημερωμένη πρώτη ἐνότητα εἶναι ἀφιερωμένη στὴ σχέση τῆς Ἀλκῆστης μὲ τὸν μῦθο καὶ στὴν παρουσία τῆς ἡρώιδας στὴν ἀρχαία λογοτεχνία καὶ στοὺς νεώτερους χρόνους, ἐνῶ ἡ δεύτερη καὶ ἐκτενέστερη πραγματεύεται τὴν τραγωδίαν τοῦ Εὐριπίδου καὶ περιλαμβάνει ἐπιμέρους ἐνότητες γιὰ τὴν ‘τετραλογία’, τὸ εἰδολογικὸ πρόβλημα, τὴ δομὴ τοῦ ἔργου καὶ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου, μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος της (1, 57-123) νὰ καταλαμβάνεται, ὅπως προαναφέρθηκε, ἀπὸ τὴν ἀναδημοσίευσή της παλαιότερης πραγματείας μὲ τὸν ξενίζοντα γιὰ εἰσαγωγὴ τίτλο “*Δοκιμὴ ἀνάγνωστος τοῦ δράματος*”.

Στὴν ἐνότητα γιὰ τὸ εἰδολογικὸ πρόβλημα (1, 47-51) ὁ συγγρ. προτείνει γιὰ τὸ ἔργο, ἂν ἦταν νὰ χρησιμοποιηθεῖ κάποιος εἰδικὸς ὅρος, τὸν χαρακτηρισμὸ ‘*παραμυθόδραμα*’, διερωτᾶται ἂν ὁ Εὐριπίδης εἶχε ἐπαναλάβει καὶ ἄλλες φορές τὸ ‘*πείραμα*’ τῆς Ἀλκῆστης (νὰ μὴν εἶναι δηλαδὴ σατυρικὸ δρᾶμα τὸ τέταρτο ἔργο τῆς ‘*τετραλογίας*’), διατυπώνει τὴν εἰκασία ὅτι, γιὰ νὰ γίνῃ δεκτὴ παρόμοια ἐξάιρεση ἀπὸ τὸν ἐπώνυμο ἀρχοντα, προϋπόθεση ἦταν ἴσως ἡ εὐτυχὴς ἔκβαση στοῦ τέταρτο ἔργο, καὶ, παραπέμποντας στὴν *Ποιητικὴ*, θέτει λίγο πολὺ στὴν ἴδια μοίρα τὴν Ἀλκῆστη μὲ τὴν *Ἰφιγένεια τὴν ἐν Ταύροις* (εὐτυχὴς ἔκβαση), γιὰ τὴν ὁποία, ὅπως καὶ γιὰ τὴν *Ἑλένη*, ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἐνδεχομένως κατεῖχαν τὴν τέταρτη θέση στὴν ‘*τετραλογία*’.

Δύο παρατηρήσεις: Στὴ συζήτηση γιὰ τὸ ἂν ἐπαναλήφθηκε τὸ ‘*πείραμα*’ τῆς Ἀλκῆστης, ὁ συγγρ. ὀφείλει νὰ παραπέμψῃ στὴν κρίσιμη πληροφορία ποὺ περιλαμβάνεται στὸν ἀρχαῖο *Βίο* (T 1, 57-8 Κη.), ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἀπὸ τὰ 92 ἔργα, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν *Βίο* ἔγραψε ὁ ποιητής, σώζονταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη 78, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνο 8 ἦταν σατυρικά δρᾶματα, στοιχεῖο ποὺ ἀποδεικνύει, ἂν δὲν καταφύγομε στὴν ἀπίθανη εἰκασία πὼς ὅλα τὰ ἔργα ποὺ εἶχαν χαθεῖ ἤδη τότε ἦταν σατυρικά δρᾶματα, ὅτι τὸ ‘*πείραμα*’ τῆς Ἀλκῆστης ἐπαναλήφθηκε. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, καίριες διαφορὲς ἀνάμεσα στὴν Ἀλκῆστη καὶ στὴν *Ἰφιγένεια* (κωμικὰ στοιχεῖα ποὺ δύσκολα μποροῦν νὰ ἀμφισβητηθοῦν στοῦ πρῶτο ἔργο ἀλλὰ ἀπου-

σιάζουν από τὸ δεύτερο) δὲν ἐπιτρέπουν νὰ τεθοῦν τὰ δύο ἔργα στὴν ἴδια μοίρα.

Τὸ τελικὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν ‘ἀνάγνωση’ τοῦ συγγρ. εἶναι (1, 123) “ὅτι δὲν ὑφίσταται ἠθικὸ πρόβλημα σχετικὰ μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς θυσίας τῆς Ἄλκηστης ἀπὸ τὸν Ἄδμητο, γιατί ὁ ποιητὴς φροντίζει νὰ τοποθετήσῃ τὸ θέμα αὐτὸ στὸ προδραματικὸ παρελθόν, ἐνῶ παρουσιάζει τὴ σωτηρία τοῦ βασιλιᾶ ὡς ἀναπόφευκτο θεϊκὸ δῶρο. Τὰ δύο κύρια πρόσωπα ἠθογραφοῦνται θετικὰ καί, παρὰ τὴ ρεαλιστικὴ παρουσιάσῃ τους, διατηροῦν, σὲ γενικὲς γραμμὲς, τίς λειτουργίες ποὺ εἶχαν στὸ παραμῦθι: ὁ σωτήρας (Ἄλκηστη), ὁ σωζόμενος (Ἄδμητος), ὁ ἀντίπαλος (Φέρης).” Ἐπικαλούμενος μάλιστα πληθώρα παραλλήλων χωρίων, κυρίως ἀπὸ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα, θεωρεῖ “ὅτι εἶναι ἀβάσιμοι οἱ ἰσχυρισμοὶ ὅσων πιστεύουν ὅτι ἡ Ἄλκηστη μετανοεῖ γιὰ τὴν προσφορά της, ὅτι ὁ ἐγωισμὸς τοῦ Ἄδμήτου προξενεῖ κάποια ψυχρότητα ἀνάμεσα στοὺς δύο συζύγους, ὅτι ὑπάρχει ἔλλειψη ἐπικοινωνίας κ.τ.ῶ.”. Ἄν παραβλέψουμε τὸ δομικὸ πρόβλημα ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως, ἡ ἄποψη τοῦ συγγρ. ὑποστηρίζεται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πειστικὰ, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἀποδέχεται κανεὶς σὲ ὅλο τὸ εὖρος καὶ σὲ ὅλα τὰ σημεῖα τὰ συμπεράσματά του.

Ἡ σύντομη ἐνόητα γιὰ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου (1, 124-7) δὲν ἰκανοποιεῖ. Ὑπάρχουν βιβλιογραφικὰ κενά, ἡ ἐπιλογὴ τῶν λιγοστῶν στοιχείων ποὺ ἀναφέρονται δὲν εἶναι πάντα ἡ εὐστοχότερη, ἐνῶ καὶ ἡ διατύπωση ἐνίοτε δὲν εἶναι ὅσο θὰ ἔπρεπε ἀκριβής. Ὅσον ἀφορᾷ στὰ βιβλιογραφικὰ κενά, ἀναφέρω ἀπλῶς ἀπὸ τὰ πρόσφατα δημοσιεύματα τὸ βιβλίον τοῦ P. Carrara, *Il Testò di Euripide nell’Antichità. Ricerche sulla tradizione testuale euripidea antica (sec. IV a.C. – sec. VIII d. C.)*, Firenze 2009, καὶ τὸ ἐκτενὲς ἄρθρον τῆς S. Nervegna γιὰ τίς ἐπαναλήψεις παλαιῶν τραγωδιῶν, “Staging Scenes or Plays? Theatrical Revivals of ‘Old’ Greek Drama in Antiquity”, *ZPE* 162 (2007) 14-42. Ὡς πρὸς τὴν εὐστοχία τῆς ἐπιλογῆς στοιχείων, ἐπισημαίνω ὅτι γιὰ τὴ δημοτικότητα τοῦ Εὐριπίδη, καὶ κατ’ ἐπέκταση γιὰ τὴ διαδρομὴ τοῦ κειμένου του, ἰδίως κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα, εὐγλωττότερη μαρτυρία ἀπὸ τοὺς (λιγοστοὺς) παπύρους ἀποτελεῖ ἡ γνωστὴ διδασκαλικὴ ἐπιγραφή (βλ. πρόχειρα *TrGF* 1, 13-4), ἀπὸ τὴν ὁποία προκύπτει ὅτι τρεῖς διαδοχικὲς χρονιᾶς (341-339 π.Χ.) ἡ παλαιὰ τραγωδία ποὺ ἐδιδάχθη ἦταν τοῦ Εὐριπίδη, ἡ τὸ γεγονὸς ὅτι δεκαετίες μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ποιητῆ, δύο κωμικοὶ ποιητῆς, ὁ Ἀξιόνικος (4ος αἰ.) καὶ ὁ Φιλιππίδης (4ος/3ος αἰ.), ἔγραψαν κωμωδίες μὲ τίτλον *Φιλευριπίδης* (*PCG* 4, 21 καὶ 7, 346 ἀντιστοιχίως). Ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβεια, τέλος, τῶν πληροφοριῶν, σημειῶνω ὅτι σχετικὰ μὲ τὴν ἀναδιδασκαλία παλαιῶν τραγωδιῶν δὲν εἶναι ἀκριβὲς τὸ ἀναγραφόμενον (1, 124) ὅτι “ἀπὸ

τὸ 386 π.Χ. καὶ ἐξῆς, δόθηκε ἡ ἄδεια [sc. ἀναδιδασκαλίας] στοὺς δραματικούς ποιητές”, ἀφοῦ τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ἐπανάληψη παλαιῶν τραγωδιῶν τὴν εἶχαν ὄχι οἱ ποιητές, ἀλλὰ, ὅπως μαρτυρεῖται ἐπιγραφικῶς, οἱ τραγωδοὶ (*IG 22.2318.9 ἐπὶ Θεοδότου* [386 π.Χ.] *παλαιὸν δράμα πρῶτον παρεδίδαξαν οἱ τραγωδοί*), ὅρος ποὺ δηλώνει ἢ τοὺς ὑποκριτὲς ἢ “the performers of tragedy as a whole, without any conscious differentiation of actors and chorus.”⁴

Ὁ “Συγκριτικὸς πίνακας γραφῶν τῶν ἐκδόσεων Ἰακώβ, Parker καὶ Diggle” (παράρτ. 10), στὸν ὁποῖο καταγράφονται περίπου 50 ἀποκλίσεις, δὲν ἔχει συνταχθεῖ μὲ τὴν προσήκουσα προσοχή. Χωρὶς συστηματικὴ ἀντιβολή, διαπίστωσα ὅτι ἔχουν παρεισφρήσει λάθη στὰ καταγραφόμενα (στ. 20 *lege ψυχορραγοῦσαν* [ἀντὶ *ψυχορραγοῦσα*] Diggle· στ. 178 *lege οὐ θνήσκω πάρος* [ἀντὶ *οὐ θνήσκω πέρι*]· στ. 291 *lege ἐκθορεῖν* [ἀντὶ *ἐκθωρεῖν*]) καὶ ὅτι δὲν ἔχουν καταγραφεῖ ὅλες οἱ ἀποκλίσεις (στ. 424 *ἀσπόνδω Ἰακώβ* : *ἄσπονδον* Parker, Diggle· στ. 551 *προκειμένης Ἰακώβ* : *προσκευμένης* Parker, Diggle· στ. 717 *σῆς Ἰακώβ*, Parker : *σῆς γ’* Diggle· στ. 833 *προκειμένου Ἰακώβ* : *προσκευμένου* Parker, Diggle).

Στὸν πρόλογο τοῦ πρώτου τόμου, ἀναφερόμενος ὁ συγγρ. μὲ αὐτοταπεινωτικὴ διάθεση στὴ *μετάφρασή* του, γράφει: “φοβοῦμαι ὅτι τελικὰ ἢ νεοελληνικὴ ἀπόδοση δὲν εὐτύχησε στὰ χέρια μου” (1, 17). Μετὰ τὴν προσεκτικὴ ἀνάγνωση τῆς μετάφρασης, εἶμαι δυστυχῶς ὑποχρεωμένος νὰ προσυπογράψω τὸ αὐτοσχόλιο, ἐνῶ ἡ παλαιότροπη διατύπωση “ἡ μετάφραση φιλοτεχνήθηκε” (1, 15), ὅταν χρησιμοποιεῖται γιὰ τέτοια μετάφραση, ἢ ὁποῖα σχεδὸν προκλητικὰ ἀδιαφορεῖ γιὰ τὸ ὕφος τοῦ πρωτοτύπου, μόνο ὡς ὀξύμωρο μπορεῖ νὰ ἐκληφθεῖ.

Τὰ προβλήματα εἶναι πολλὰ. Ἡ γενικὴ ἐντύπωσή μου εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ μετάφραση χωρὶς πνοὴ καὶ στερημένη χάριτος. Οἱ ἐν πλήρει φιλολογικῇ ἀθωότητι τελοῦντες θὰ τὴν χαρακτήριζαν ἀπαξιωτικὰ “φιλολογικῇ”. Ἀναφέρομαι πρωτίστως στὴν κακῶς ἐννοούμενη προσήλωση στὴν ὑποτιθέμενη ἀκρίβεια — διάβαζε: στὴ φενάκη τῆς ἀκρίβειας τοῦ γράμματος —, ποὺ λειτουργεῖ σταθερὰ ὡς τροχοπέδη καὶ δὲν ἐπιτρέπει στὸν λόγο νὰ ἀποκτήσει στοιχειωδῶς ρυθμὸ καὶ σταθερὸ βηματισμό, ἴσως καὶ γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο ὅτι ἀπουσιάζει γενικότερος προβληματισμὸς γιὰ τὸ πῶς δεῖ μεταφράζεσθαι.

4. Βλ. πρόχειρα Pickard-Cambridge, *DFA*², 127-8 καὶ 101 κ.έ.

“Όσον ἀφορᾷ στίς γλωσσικὲς ἐπιλογὲς τῆς μετάφρασης, διαπιστώνω ὅτι ἀρκετὲς φορές ἐπανέρχονται, τόσο σὲ συντακτικὸ ὅσο καὶ — κυρίως — σὲ λεξιλογικὸ ἐπίπεδο, στοιχεῖα ἐνὸς παρωχημένου ποιητικοῦ ιδιώματος, πού, ἔπειτα ἀπὸ τόσο νερό πού ἔτρεξε στὴν κοίτη τῆς νεώτερης καὶ νεωτερικῆς ποίησης, θεωρούσαμε ὅτι ἐξεμέτρησε τὸ ζῆν. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρω λέξεις ὅπως: “ταίρι”, “θωρῶ”, “λογιέμαι”, “βαριόμοιρο”, “ἔσέ”, “πιότερες”, “διαγουμίζω” κ.ἄ., ὅπως ἐπίσης τὸ ἀείζωο ψευδοποιητικὸ ὑπερβατὸ (π.χ., στ. 16 “καὶ τῆ γριὰ πού τὸν ἐγέννησε μητέρα”, στ. 114-5 “στὸ ἄνδρo / τοῦ Ἄμμωνα μαντεῖο” κ.ἄ.), τὸ ὁποῖο, ἐνῶ στὸ πρωτότυπο συνιστᾷ δραστικὸ ἐκφραστικὸ μέσο, ὅταν ἀναπαράγεται σήμερα στὰ νέα ἑλληνικά, δὲν εἶναι παρὰ παλιοκαιρίσιο κατάλοιπο. Ἐνα ἀπὸ τὰ παράδοξα μάλιστα ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι, ἐνῶ πρόκειται γιὰ μετάφραση πεζῆ (ἕως πεζότατη), διανθίζεται μὲ δεκαπεντασύλλαβους — ἐκτὸς καὶ ἂν αὐτὸ συμβαίνει ἀνεπαισθήτως κατὰ συρροήν. Ἐνα παράδειγμα: Στὴ σελ. 175 μέτρησα 5 — μὲ συνίζηση 6 — δεκαπεντασύλλαβους (στ. 516, 522, 526, 534, 535, 536)! Διερωτᾶται κανεὶς τί εἶδους ὑφολογικὴ ἰσορροπία εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπιτευχθεῖ μὲ αὐτοὺς τοὺς ὅρους.

Συγκρίσιμες μεταφράσεις, ὅπως ἐκείνη τῆς *Ἐκάβης* ἀπὸ τὴν Συνοδινού, δείχνουν, πιστεύω, τὴ διαφορὰ. Εἰδικὰ γιὰ τὴν *Ἀλκῆστη* τὸ μέτρο εἶχε θεθεῖ, ὅπως ρητῶς ἀναγνωρίζει καὶ ὁ συγγρ. στὸν πρόλογο (1, 15 ὑποσημ. 6), ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ Χουρμουζιάδη (ἐκδ. Στιγμῆ, 2008), ἔναντι τῆς ὁποίας ἡ παρούσα συνιστᾷ σαφῆ ὀπισθοδρόμηση. Δὲν παραγνωρίζω ὅτι ἡ στόχευση τῆς μετάφρασης τοῦ Χουρμουζιάδη ἦταν διαφορευτικὴ ἀπὸ τὴ στόχευση τῆς κρινόμενης μετάφρασης, ὡστόσο τίποτα δὲν ἐμπόδιζε τὸν συγγρ. νὰ ἀποδεσμεύσει κάπως τὴν ἀπόδοσή του ἀπὸ τὴν προσκόλληση στὸ γράμμα, ὥστε νὰ ἔχει τὸ κείμενό του τίς ἀπαραίτητες ἀναπνοὲς καὶ ἐνδεχομένως νὰ ἀποκτήσει κάποιον βηματισμό, καί, κατὰ τὴ συνήθη πρακτικὴ, νὰ ἀποδίδει κατὰ γράμμα δυσνόητα χωρία στὸ ὑπόμνημα, ὥστε νὰ εἶναι ἀπολύτως σαφὲς πῶς ἀκριβῶς κατανοεῖ τὸ κείμενο.

Τὸ πρόβλημα ὅμως δὲν εἶναι μόνον ἡ ἀστοχία σὲ βασικὲς ἐπιλογὲς. Ὑπάρχουν προβλήματα σὲ ποικίλα ἐπίπεδα. Μερικὲς φορές μάλιστα ἡ ἀπόδοση εἶναι τέτοια ὥστε διερωτᾶται κανεὶς ἂν τὸ μεταφρασμένο κείμενο ἔχει γραφτεῖ ἔτσι ὅπως εἶναι τυπωμένο. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὲς περιπτώσεις (ἡ ἔμφαση δική μου): Στ. 584-5 *ποικιλόθριξ / νεβρὸς* “τὸ πολύχρωμο ἐλαφάκι” (ἐδῶ χρειάζεται προσπάθεια γιὰ νὰ ἀποφύγει κανεὶς συνειρμούς μὲ γνωστὲς νεοελληνικὲς ἐκφράσεις), στ. 719 *εἴθ’ ἀνδρὸς ἔλλοις τοῦδέ γ’ ἐς χρεῖαν ποτέ* “μακάρι νὰ ἔχεις ποτέ τὴν ἀνάγκη μου”, στ. 813 *χαίρων ἴθι* “πᾶνε [β’ ἐν. προστ.!] στὸ καλό!”. Τὸ νὰ ἀποδίδεται τὸ (δυσμετάφραστο) ἐπίθετο *γενναῖος* ἀπροβλημάτιστα μὲ τὸ “εὐγενικός”, ὅταν ὁ

λόγος εἶναι γιὰ τὸν Ἡρακλή, καὶ μάλιστα γιὰ τὸν Ἡρακλή τῆς Ἀλκηστής (1120, 1136), προκαλεῖ θυμηδία.

Κάποτε συμβαίνει νὰ παρανοοῦνται ἀκόμη καὶ βατότατα σημεῖα τοῦ κειμένου: Στὸν στ. 303 τὸ εἶπερ εἶ φρονεῖς σημαίνει “ἂν βέβαια ἔχεις τὰ λογικά σου” (πβ. στ. 327 εἶπερ μὴ φρενῶν ἀμαρτάνει), ὄχι “ὅπως κάθε καλὸς γονιός”. Στους στ. 549-50 (οὐ πρόπει θινωμένους / κλύειν στεναγμῶν οὐδὲ λυπεῖσθαι ξένους) ὁ συγγρ. δὲν συνειδητοποιεῖ ὅτι τὸ θινωμένους προσδιορίζει τὸ ξένους (πβ. 542) καὶ μεταφράζει σὰν νὰ πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικὲς κατηγορίες προσώπων: “δὲν πρέπει αὐτοὶ ποὺ γευματίζουνε / ν’ ἀκοῦνε στεναγμούς καὶ οἱ φιλοξενούμενοι λύπη νὰ νιώθουν” — σωστὰ μεταφράζει ὁ ἐλληνομαθέστατος Θρ. Σταύρου. Στους στ. 807 κ.έ. (στιχομυθία Θεράποντος καὶ Ἡρακλῆ) ὁ συγγρ. μεταφράζει κυριολεκτικῶς ἄλλα ἀντ’ ἄλλων. Στὴν ἐρώτηση τοῦ Θεράποντα (στ. 807 οὐ κάτοισθα τὰν δόμοις κακά; [“Δὲν ξέρεις ...;”]) ὁ Ἡρακλῆς ἀπαντᾷ: εἰ μὴ τί σός με δεσπότης ἐψεύσατο. Τὸ νόημα προφανέστατα εἶναι “Ἐέρω, ἐκτὸς καὶ ἂν μοῦ εἶπε ψέματα ὁ κύριός σου”. Ἀντ’ αὐτοῦ στὴ μετάφραση διαβάζουμε τὸ παράλογο “Ὁχι, ἐκτὸς ἂν ὁ ἀφέντης σου μὲ γέλασε”. Ἀκολουθεῖ (809) τὸ σχόλιο τοῦ Θεράποντα (ἄγαν ἐκεῖνός ἐστ’ ἄγαν φιλόξενος) καὶ ἡ ἀντίδραση τοῦ Ἡρακλῆ (810 οὐ χρῆν μ’ ὀθνείου γ’ οὐνεκ’ εἶ πάσχειν νεκροῦ;), ἡ ὁποία σὲ ἐλεύθερη ἀπόδοση σημαίνει “Μήπως ἔπρεπε νὰ τὰ βιάσω μαῦρα γιὰ ἓναν ξένο νεκρό;”, νόημα ποὺ πρέπει νὰ ἰδρώσει κανεὶς γιὰ νὰ τὸ βγάλει, ἂν τελικὰ το βγάλει, ἀπὸ τὸ “Δὲν ἔπρεπε, λοιπόν, νὰ καλοπερνῶ, μιὰ καὶ ὁ νεκρὸς εἶναι ξένος;”. Στους στ. 1057 κ.έ. ὁ Ἀδμητος δηλώνει προεξαγγελτικὰ ὅτι φοβᾶται διπλὴ κατακραυγὴ (διπλὴν φοβοῦμαι μέμφιν), ἀναφέρει τὴν πρώτη πηγὴ κατακραυγῆς (ἐκ τε δημοτῶν), ὄχι ὅμως καὶ τὴ δεύτερη, ἐπειδὴ ὁ λόγος συνεχίζεται ἀνακολούθως. Συγκεκριμένα, στους στ. 1060-1, ἀντὶ τοῦ λογικῶς ἀναμενόμενου (μετὰ τὸ ἐκ τε δημοτῶν) ἐμπροθέτου καὶ ἐκ τῆς θανούσης, διαβάζουμε καὶ τῆς θανούσης ... / πολλὴν πρόνοιαν δεῖ μ’ ἔχειν. Περιττεύει καὶ νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ γενικὴ τῆς θανούσης εἶναι προδήλως ἀντικειμενικὴ καὶ συνάπτεται μὲ τὸ οὐσιαστικὸ πρόνοιαν τοῦ ἐπόμενου στίχου. Ὁ συγγρ. δὲν συνειδητοποιεῖ τὸ προφανές, ἐκλαμβάνει τὴ γενικὴ ἀντικειμενικὴ ὡς συγκριτικὴ (“ἔπεσα στὴν ἀγκαλιὰ ἄλλης γυναίκας ἀπὸ τὴ νεκρῆ”) καὶ παρασύρεται σὲ μετάφραση τῶν στ. 1060-1 κατὰ προσέγγιση (τὸ πολλὴν πρόνοιαν δεῖ μ’ ἔχειν μεταφράζεται “ποὺ τὴ μνήμη της νὰ τιμήσω πρέπει”, ὅταν τὸ ἀκριβὲς νόημα εἶναι “auf sie muss ich unbedingt Rücksicht nehmen”, ὅπως ὀρθὰ ἀποδίδει ὁ Seeck).

Ἐνίοτε συμβαίνει ἄλλο κείμενο νὰ τυπώνεται καὶ ἄλλο νὰ μεταφράζεται: Στὸν στ. 1038 διαβάζουμε στὸ κείμενο γυναικὸς ἀθλίους τύχας, με-

ταφράζεται ὅμως τὸ *γυναικὸς ἀθλίον τύχας τῶν χφφ VLPQ* [“τὴ μοῖρα τῆς ἄτυχης γυναίκα μου”]. Στὸν στ. 1071 διαβάζουμε *ἦτις ἐστὶ* (Earle), μεταφράζεται ὅμως τὸ *ὅστις εἶ σὺ τῶν χειρογράφων* (“ὅποιος κι ἂν εἶσαι”). Στὸν στ. 1097 υἰοθετεῖται τὸ *εἶσω ... γενναίως* (Lenting) *δόμων*, ἐνῶ ἡ μετάφραση (“στὸ ἀρχοντικό σου”) προϋποθέτει προφανῶς τὸ *εἶσω ... γενναίων δόμων* τῶν χφφ BOV.

Ἄλλοτε πάλι, ἄλλη ἐρμηνεῖα υἰοθετεῖται στὸ ὑπόμνημα, καὶ ἀλλιῶς ἀποδίδεται τὸ κείμενο στὴ μετάφραση, ὅπως αἴφνης στὸν στ. 95, ὅπου τὸ *οὐκ ἀγῶ* ἐρμηνεύεται ὀρθὰ στὸ ὑπόμνημα (“δὲν εἶμαι βέβαιος, δὲν συμμερίζομαι αὐτὴ τὴν πεποίθηση”), ἀποδίδεται ὅμως ἐσφαλμένα στὴ μετάφραση (“μεγάλο λόγο δὲν λέω”). Μερικὲς φορές ἡ μετάφραση νοηματικὰ δὲν εἶναι ἀρκούντως ἀκριβῆς καὶ ὑφολογικὰ εἶναι (ἐπιεικῶς) ἀνεπιμέλεια. Στὸν στ. 1082, γιὰ παράδειγμα, τὸ *ἀπώλεσέν με κάτι μάλλον ἢ λέγω* (“μὲ ἐξόντωσε καὶ ἀκόμα παραπάνω ἀπ’ ὅ,τι λέω” ἀποδίδεται μὲ τὸ “τὰ λόγια δὲν μποροῦν νὰ ποῦν πόσο κακό μοῦ ἔκανε ὁ χαμός της.”

Δὲν ἔχει νόημα νὰ συνεχιστεῖ ἡ καταγραφή, παραμένει ὡστόσο ἀξιοσημείωτο ὅτι πανεπιστημιακὸς δάσκαλος πού ἐπὶ δεκαετίες ἀσχολεῖται μὲ τὸν Εὐριπίδη δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ κατανοήσει καὶ νὰ ἀποδώσει μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια ἓνα ἐν τοῖς πλείστοις ὄχι ἰδιαίτερα δυσνόητο κείμενο.

Ὅσον ἀφορᾷ τῶρα στὸ ὑπόμνημα, ὑπενθυμίζω κατ’ ἀρχὰς ὅτι τὰ ὑπομνήματα δὲν γράφονται ἐν κενῷ, ἔχουν — ὀφείλουν νὰ ἔχουν — συγκεκριμένη στόχευση. Πρέπει δηλαδὴ νὰ εἶναι ἀπολύτως σαφὲς γιὰ ποιὸν γράφονται. Ὅταν μάλιστα πρόκειται γιὰ ὑπόμνημα πού γράφεται στὰ ἑλληνικά, ὅπου τὰ σχετικὰ ὑπομνήματα εἶναι εὐάριθμα, ἡ σωφρονέστερη — ἂν καὶ ὄχι ἡ εὐκολότερη — ἐπιλογή θὰ ἦταν, πιστεύω, νὰ εἶναι γραμμένο μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ ἀπὸ μελετητὲς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ φοιτητὲς. Τὸ ἀνὰ χεῖρας ὑπόμνημα φαίνεται ὅτι ἀπευθύνεται προεχόντως στοὺς μελετητὲς, οἱ ὅποιοι ὡστόσο, ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω, δὲν ἔχουν νὰ μάθουν καὶ πολλὰ ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσή του, ἐνῶ ἐκ τῶν πραγμάτων εἶναι λίγο πολὺ βέβαιο ὅτι θὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ προπτυχιακοὺς φοιτητὲς τῆς ἡμεδαπῆς, στοὺς ὁποίους ὅμως δὲν παρέχονται ἀρκετά. Θὰ ἔλεγα μάλιστα ὅτι τοὺς τελευταίους τὸ ὑπόμνημα τοὺς ἀγνοεῖ ἐπιδεικτικὰ, ὅταν δὲν ἀναγνωρίζεται οὔτε ἓνας γραμματικὸς τύπος, παρότι γιὰ κάποιους ἀπὸ αὐτοὺς, ὅπως εἶναι, γιὰ παράδειγμα, τὸ *προσῆξει* (1063), ἀκόμα καὶ ἐπαρκεῖς κλασικοὶ φιλόλογοι θὰ χρειαστεῖ νὰ ἀνατρέξουν στὸ λεξικό.

Ἐνα ὑπόμνημα κρίνεται πρωτίστως ἀπὸ τὴν πληρότητα καὶ τὴν ἐγκυρότητα τοῦ σχολιασμοῦ. Τὸ παρὸν ὑπόμνημα χωλαίνει, ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια, καὶ στὰ δύο. Πρόκειται, κατὰ τὴ γνώμη μου, γιὰ ὑπόμνημα ἐλλειμματικὸ καὶ ἀρκετὰ περιορισμένο, γιὰ νὰ μὴν πῶ μονό-

πλευρο. Σὲ ἐποχὴ πού ἡ ἔρευνα ἀσχολεῖται ὅλο καὶ περισσότερο μὲ τὴ θεατρικότητα αὐτῶν τῶν κειμένων, τὸ κρινόμενο ὑπόμνημα μοιάζει ἀπρόσβλητο ἀπὸ τὸν σχετικὸ προβληματισμὸ — σποραδικές ἀναφορές δὲν ἀναιροῦν τὴ γενικὴ ἐντύπωση. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἀνιχνευτές, θὰ ἔλεγα, θεατρικότητας τοῦ κειμένου εἶναι τὸ ὑφολογικὸ ἀνάγλυφο στὸν λόγο τῶν προσώπων. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρω τὸν εἰσαγωγικὸν λόγον τοῦ Φέρητος (614 κ.έ.) καὶ τὴν καταιγιστικὴ ἀπάντησή του στὸν Ἄδμητο (675 κ.έ.). Γιὰ τὴν ἀνάδυση τοῦ χαρακτήρα θὰ εἶχε, νομίζω, ἐνδιαφέρον νὰ ἐπισημανθοῦν στὴν πρώτη περίπτωσι (614 κ.έ.) ὁ εὐκρινῶς ἀκουόμενος παρηχητικὸς λόγος (ιδίως 614, 619), οἱ δύο προσφωνήσεις στοὺς ἐπτὰ πρώτους στίχους (614 καὶ 620 *τέκνον*) — σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν ἀπουσία προσφωνήσεων ἀπὸ τὸν λόγο τοῦ Ἄδμητου —, ὁ μεγαλόστομος ἐγκωμισμὸς τῆς Ἀλκίσης (615-6 ὑπερβατὸ καὶ διασκελισμὸς, πβ. 623 κ.έ.) καὶ ἡ ροπή πρὸς γενικεύσεις μέσα ἀπὸ τριτοπρόσωπες ἐκφράσεις (617 *ἀνάγκη* + *figura etymologica*, 619 *χρεῶν*, 627 *ἄξιον*). Στὴ δευτέρῃ περίπτωσι (675 κ.έ.) σημειῶνω τὶς δύο διαδοχικὲς ἐρωτήσεις, τὴ διαφορὰ στὴν προσφώνησι (*ᾧ παῖ*, προηγουμένως δύο φορές *τέκνον*), τὴ χρῆσι τῶν *ἔθνικῶν* *Λυδόν*, *Φρύγα* (πού συνοδεύονται ἀπὸ τὸ σπανιότατο στὴν τραγωδίᾳ πολυσύλλαβο ἐπίθετο *ἀργυρώνητον* τοποθετημένο, μὲ ὑπερβατὸ, σὲ μετρικῶς ἐμφατικὴ θέση) καὶ *Θεσσαλόν* (μὲ τὴν ἐμφατικώτατη ἐπανάληψιν *Θεσσαλόν ... κἀπὸ Θεσσαλοῦ*, ἡ ὁποία γίνεται αἰχμηρότερη, ἂν ὀβελίσουμε, ὅπως προτείνεται παρακάτω, τὸν στ. 678), τὶς συζεύξεις *ἄγαν ὑβρίζεις καὶ νεανίας λόγους*, πού δὲν μαρτυροῦνται ἄλλη φορὰ στὴν τραγωδίᾳ, καὶ τὴ μεταφορὰ (*ρίπτων... οὐ βαλῶν*). Αὐτὰ τὰ εὐγλωττα γιὰ τὴ θεατρικότητα τοῦ κειμένου ὑφολογικὰ εὐρήματα, ἡ δραστικότητα τῶν ὁποίων γίνεται ἐναργῆς μέσα ἀπὸ τὴ σωρευτικὴ παρουσίᾳ τους, δὲν ἀναδεικνύονται στὸ κρινόμενο ὑπόμνημα, τὸ ὁποῖο μόνο παρεμπιπτόντως ἀναφέρεται ἐνίοτε σὲ ζητήματα ὕφους.

Σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ ὑπόμνημα κινεῖται στὴν τροχιά παραδοσιακῶν ὑπομνημάτων, δὲν ἔχει ὅμως οὔτε τὴν πληρότητα οὔτε τὴν ἐγκυρότητα τῶν καλῶν ὑπομνημάτων αὐτοῦ τοῦ τύπου. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν πληρότητα, ἀναφέρω μόνο δύο ἐξόφθαλμες ἐλλείψεις: τὸν ἀτροφικώτατο μετρικὸ σχολιασμὸ καὶ τὰ ἐλλείποντα εἰσαγωγικὰ σημειώματα, τὰ ὁποῖα προτάσσονται συνήθως τῶν μειζόνων ὀργανικῶν ἐνοτήτων τοῦ ἔργου (πρόλογος, πάροδος κ.ο.κ.) καὶ στὰ ὁποῖα ἐκτίθενται μὲ περιεκτικὸ τρόπο βασικὰ πράγματα γιὰ τὴ σχετικὴ ἐνότητα. Ὡς πρὸς τὸ πρῶτο (μετρικὴ), δὲν νοεῖται, κατὰ τὴ γνώμη μου, τέτοιας κλίμακας ἐρμηνευτικὴ ἔκδοσι τραγωδίας, χωρὶς, στοιχειώδη ἔστω, ἀνάλυσι τῶν λυρικῶν μερῶν, γιὰ τὴν ὁποία καὶ στὸ μέλλον θὰ ἀνατρέχει κανεὶς σὲ παλαιότερες

ἐκδόσεις (π.χ. τῆς Parker· βλ. τώρα καὶ C.W. Willink, *Collected Papers on Greek Tragedy*, Leiden/Boston 2010, 786-801). Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο (εἰσαγωγικά σημειώματα), προβληματίζει πρωτίστως ἡ ἀσυνέπεια ποὺ διαπιστώνεται. Σὲ ὀρισμένες ἐνότητες (πρόλογος, πάροδος, ἔξοδος κ.ἄ.) ὑπάρχουν ἀνάλογα, ἂν καὶ ὄχι ἰδιαιτέρως διεισδυτικά, εἰσαγωγικά σημειώματα, σὲ ἄλλες ὅμως (κυρίως στὰ ἐπεισόδια) ὄχι. Ἄντ' αὐτοῦ ὁ συγγρ. ἀρκεῖται στὴν παράθεση βιβλιογραφίας (βλ. π.χ. 2, 69). Σὲ μιὰ περίπτωση μάλιστα (2, 105) ὁ φερόμενος ὡς τελευταῖος τίτλος εἶναι τυπικά τοῦ 1971, στὴν πραγματικότητα ὅμως πρόκειται γιὰ ἄρθρο τοῦ 1929 ποὺ ἀπλῶς ἀναδημοσιεύεται τὸ 1971. Παρότι τὸ συγκεκριμένο ἄρθρο τοῦ I.Θ. Κακριδῆ συνιστᾶ, ἀκόμα καὶ σήμερα, ὀξυδερκή ἀνάγνωση τῆς σχετικῆς ἐνότητας, δυσκολεύομαι νὰ πιστέψω ὅτι ἀπὸ τὸ 1929 δὲν γράφτηκε κάτι ἄλλο ποὺ νὰ ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ εἰσαγωγικῶς. Σὲ κάποιες ἐνότητες, τέλος, ὅπως στὸ τέταρτο ἐπεισόδιο, δὲν ὑπάρχει οὔτε βιβλιογραφία. Τέτοιου τύπου ἀνακολουθίες γιὰ ζητήματα ὄχι ἥσσονος σημασίας ἀφήνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι γιὰ κάποιον λόγο ὑπῆρξε σπουδὴ γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ βιβλίου καὶ δὲν δόθηκε ὁ ἀπαραίτητος χρόνος γιὰ τὴν εὐεργετικὴ τελικὴ θεώρηση τοῦ ὅλου.

Ἰκανὴ ἔκταση τοῦ ὑπομνήματος ἀφιερώνεται, ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο, στὴ συζήτηση προβλημάτων κριτικῆς τοῦ κειμένου. Ὅταν ὁ συγγρ. ἔχει νὰ ἐπιλέξει ἀνάμεσα σὲ προϋπάρχουσες προτάσεις ἢ δυνατότητες, οἱ ἐπιλογές του, οἱ ὁποῖες, ἀκόμα καὶ ὅταν εὐστοχοῦν, συχνὰ δὲν τεκμηριώνονται ἐπαρκῶς (βλ. παρακάτω τὸν ἀναλυτικὸ σχολιασμὸ στοὺς στ. 50, 551, 829, 1037), κατὰ κανόνα εἶναι συντηρητικές. Τὴν ἴδια στιγμή, μὲ μεγάλη εὐκολία εἰσάγονται στὸ κείμενο προδήλως ἀπορριπτέες δικές του “διορθώσεις” (βλ. παρακάτω τὸν ἀναλυτικὸ σχολιασμὸ στοὺς στ. 291, 320-2, 602-3, 1087), γεγονός ποὺ ἀπὸ μόνου του συνιστᾶ, θὰ ἔλεγα, “ἀποχρῶσα ἐνδειξὴ ἀκαταλληλότητας” τοῦ συγγρ. γιὰ τὴν κριτικὴ ἀντιμετώπιση ἐνὸς τόσο ἀπαιτητικοῦ κειμένου, ὅπως ἐκ τῶν πραγμάτων εἶναι τὸ κείμενο κάθε τραγωδίας.

Ἐκεῖνο ποὺ πρωτίστως προσφέρεται εἶναι στὴν οὐσία ἐπεξηγηματικοῦ τύπου σχολιασμὸς. Ὡστόσο, καὶ σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο, πέρα ἀπὸ ἐπιμέρους ἐνστάσεις, ποὺ δὲν εἶναι λίγες, ὑπάρχει, θὰ ἔλεγα, ἓνα βασικὸ μειονέκτημα αὐτοῦ τοῦ, κατὰ τὰ ἄλλα, “διαβασμένου” ὑπομνήματος. Συγκεκριμένα, ἀντὶ νὰ ἀξιοποιεῖ τὴ βιβλιογραφία καὶ μὲ περιεκτικὸ τρόπο νὰ προσφέρει στὸν ἀναγνώστη τὸ καταστάλαγμα τῆς, πολὺ συχνὰ ἀναλώνεται σὲ καταιγισμὸ παραπομπῶν, κυρίως σὲ ἄλλα ὑπομνήματα, μετατρέπομενο οὐκ ὀλίγες φορὲς σὲ διακομιστὴ παραπομπῶν. (Δὲν εἶναι προφανῶς τυχαῖο ὅτι πάμπολλα σχόλια ἀρχίζουν μὲ τὸ ‘γιὰ’ καὶ ὀλοκληρώνονται μὲ τὸ ‘βλ.’ ἢ τὸ ‘πρβ.’, κάτι ποὺ ἀπὸ μόνου του ἀπο-

καλύπτει τὴν ἔκταση τοῦ ἐλλείμματος αὐτονομίας ποὺ χαρακτηρίζει τὸ ὑπόμνημα.) Τὸ ὅτι ὁ συγγρ. στὸν πρόλογο προκρίνει ρητῶς αὐτοῦ τοῦ τύπου τὸν σχολιασμὸ δὲν σημαίνει βέβαια ὅτι εἶναι καὶ ὁ προσφορότερος. Γιὰ νὰ φανεῖ πόσο προβληματικὴ εἶναι αὐτὴ ἡ ἐπιλογή, μεταφέρω ἐδῶ ἐνδεικτικῶς τὰ σχετικὰ μὲ τοὺς τύπους *χοῖν/ἐχοῖν* ἀπὸ τὸ σχόλιο στὸν στ. 379: “Γιὰ τὴ χρήση τῶν τύπων *χοῖν* καὶ *ἐχοῖν* βλ. *Ὁρέστης* 729 μὲ τὸ σχόλιο τοῦ Willink, *Ἐλένη* 80 μὲ τὸ σχόλιο τοῦ Kannicht, *Ἰππόλυτος* 1072 μὲ τὸ σχόλιο τοῦ Barrett, Ἄρ. *Θεσμοφοριάζουσες* 74 μὲ τὸ σχόλιο τῶν Austin – Olson καὶ *Κρεσφόντης* ἀπ. 449, 1 Κν. μὲ τὸ σχόλιο τῆς Harder.” Παρέλκει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ὁ καταιγιζόμενος ἀναγνώστης, ποὺ καλεῖται νὰ ἀνατρέξει σὲ πέντε ὑπομνήματα (!), δὲν μαθαίνει τελικὰ ἀπὸ τὸ παρὸν ὑπόμνημα τί ἰσχύει γιὰ τοὺς δύο τύπους.

Ἐνίοτε τὸ ὑπόμνημα ἐπιβαρύνεται μὲ σχόλια ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ λείπουν χωρὶς καμία ἀπώλεια, εἴτε γιὰτὶ ἀναφέρονται στὰ αὐτονόητα εἴτε γιὰτὶ πρόκειται γιὰ περιττὸ φόρτο λογιολογίας, ποὺ φαίνεται νὰ ξεχνᾷ κάποτε ὅτι τὸ ἀντικείμενο τοῦ σχολιασμοῦ εἶναι δραματικὸ κείμενο. Γιὰ παράδειγμα: Πόσο ἀπαραίτητα γιὰ ἕνα ποὺ θέλει νὰ μελετήσει τὴν *Ἀλκίση* εἶναι τὰ σχόλια (2, 20) γιὰ τὸν “κατάλογο θνητῶν ποὺ ἀνέστησε ὁ Ἀσκληπιός”;

Ὁ συγγρ. δὲν φαίνεται νὰ ἀξιοποίησε στὸν ἐπιθυμητὸ βαθμὸ πρωτογενῶς τὸ σύνολο τῶν κειμένων τοῦ corpus τῶν τραγικῶν, ἀπὸ τὸ ὅποιο θὰ μπορούσε κάποιος φορὲς νὰ ἀντλήσει διαφωτιστικὰ παράλληλα χωρία ἢ νὰ ἐπισημάνει ὁμοιότητες ποὺ δὲν ἔχουν ἐπισημανθεῖ (π.χ., μὲ τὸν στ. 1061 *κόμιζε ... ἐξ ὀμμάτων* πβ. *Αἰσχ. Ἰκέτ.* 148 *κομίζου ... ἐξ ὀμμάτων* καὶ *Τρω.* 1091-2, μὲ τὸν στ. 1066 *δοκῶ γὰρ αὐτὴν εἰσορῶν γυναιχ' ὄρᾶν / ἐμὴν* πβ. *Βά.* 927 *αὐτὰς ἐκεῖνας εἰσορᾶν δοκῶ σ' ὄρῶν*, κ.ἄ. Βλ. καὶ παρακάτω τὸν ἀναλυτικὸ σχολιασμὸ στοὺς στ. 1046 καὶ 1082).

Ἀκόμα καὶ γιὰ ζητήματα ἡσσοнос σημασίας, ὅπως εἶναι, γιὰ παράδειγμα, οἱ βραχυγραφίες ἢ ὁ τρόπος παραπομπῆς, οἱ ἐπιλογές τοῦ συγγρ. δὲν ὑπῆρξαν οἱ εὐστοχότερες. Μὲ ποιὰ λογικὴ αἴφνης ἀπὸ τὴ μιὰ υἱοθετεῖται γιὰ τὰ ὀνόματα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ἢ (ξενίζουσα στὰ ἑλληνικὰ) μονογράμματη βραχυγραφία τῆς ἀγγλοσαξωνικῆς παράδοσης (Α. = Αἰσχύλος, Σ. = Σοφοκλῆς, Π. = Πίνδαρος κ.ο.κ.) καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀναγράφεται ὀλόκληρος ὁ ἐνίοτε μακρὸς τίτλος τῶν ἔργων (π.χ. *Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ*, *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας*), καὶ μάλιστα σταθερὰ στὴν ὀνομαστικὴ, ἀκόμα καὶ ὅταν προηγεῖται ἄρθρο σὲ ἄλλη πτώση, μὲ ἀποτελεσματὸ νὰ διαβάζουμε τὰ (ἐπιεικῶς) ξενίζοντα “στὸν Α. *Ἀγαμέμνων*” (2, 58.197), “στὸν Π. *Πυθιόνικος*” (2, 268) ἢ “στὸν Ἄρ. *Πλοῦτος*” (2,56), τὰ ὅποια δὲν θὰ ὑπῆρχαν, ἂν βραχυγραφοῦνταν καὶ οἱ τίτλοι τῶν ἔργων.

Ὡστόσο και ἐδῶ δὲν ὑπάρχει συνέπεια, ἀφοῦ ἄλλοῦ διαβάζουμε τὸ βραχυγραφημένο “Σ.ΟΚ” (π.χ. 2, 201 κ.ά.).

Στὴ συνέχεια συζητοῦνται κάποιες ἀπὸ τὶς κειμενικὲς καὶ ἐρμηνευτικὲς ἐπιλογὲς τοῦ συγγρ. ἢ γίνονται συμπληρωματικὲς ἐπισημάνσεις.

1 Κατὰ τὴ συζήτηση τοῦ σκηνοθετικοῦ προβλήματος ἂν ὁ Ἀπόλλων ἐξέρχεται ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο ἢ ἔρχεται ἀπὸ κάπου ἄλλοῦ, ὁ συγγρ. δέχεται ὀρθὰ τὸ δεύτερο, χωρὶς ὥστόσο νὰ θέτει τὸ ἀποφασιστικῆς σημασίας ἐρώτημα ἂν ἡ ἐναρκτήρια ἀποστροφή ᾧ δώματ’ (πβ. Ὅρ. 356, Βά. 1024) μπορεῖ νὰ ἐκφέρεται ἀπὸ πρόσωπο ποῦ ἐξέρχεται ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο.

8 Γιὰ τὴ σημασία τοῦ βουφορβῶ (“βόσκω κοπάδια διαφόρων ζώων”) ὁ συγγρ. παραπέμπει στὰ ἀρχαῖα σχόλια, χωρὶς ὅμως νὰ παραθέτει, ὅπως κάνει ἡ Dale, τὴν αἰχμὴ τῆς ἐπισημάνσεως τοῦ σχολιαστῆ (ἀπὸ τοῦ διαφέροντος ζῶου, τοῦ βοῦς) οὔτε νὰ παραπέμπει στὸ συγκρίσιμο βουθυτῶ (ἀρχικὰ “θυσιάζω βόδια”, ἀργότερα ἀπλῶς “θυσιάζω”). Πβ. καὶ τὸ βουκόλος. Στὸν ἴδιο στίχο δὲν βλέπω γιὰ ποιό λόγο εἶναι ἀξιομνημόνευτη ἡ ἥκιστα πιθανὴ ἐξήγηση τοῦ Βερναρδάκη, ὁ ὁποῖος συνδέει τὸ ἐβουφόρβον ξένῳ μὲ τὰ νεοελληνικὰ ‘ξενοδουλεύω’, ‘ξενοπλένω’ κ.τ.ῶ.

16 Λίγοι στίχοι τῆς Ἀλκηστης ἔχουν ἀπασχολήσει τόσο τοὺς μελετητὲς ὅσο ὁ στ. 16, τὸν ὀβελισμὸ τοῦ ὁποῖου πρότεινε ὁ Dindorf καὶ υἰοθετοῦν δικαίως ὁ Diggle καὶ ὁ Kovacs. Τὸ ζήτημα ἐν προκειμένῳ ἀποκτᾶ μείζονα σημασία, ἐπειδὴ ὁ συγγρ., ποῦ θεωρεῖ τὸν στίχο γνήσιο, ἐπικαλεῖται τὸν συγκεκριμένο στίχο γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἐρμηνεία ποῦ προτείνει (1, 40). Ὅσοι δὲν ἀθετοῦν τὸν στίχο ὑποστηρίζουν ὅτι, ἂν ὀβελιστεῖ, θὰ πρέπει νὰ φτάσει κανεὶς στὸν στ. 290 γιὰ νὰ μάθει γιὰ τὴν ἄρνηση τῶν γονέων, ἐνῶ αὐτὸ τὸ κρίσιμο στοιχεῖο πρέπει, κατὰ τὴν ἀποψή τους, νὰ ἀναφερθεῖ σχετικὰ νωρὶς στὸ ἔργο. Δεδομένου ὥστόσο ὅτι ὁ Εὐριπίδης στὴν Ἀλκιστὴ ἀξιοποιεῖ, ὅπως ὑποθέτουμε, ἕνα εὐρέως διαδεδомένο παραμῦθι, ὁ ρόλος τῶν γονέων στὴν ἱστορία πρέπει νὰ ἦταν τόσο παγιωμένος ὥστε παρέλκει, πιστεύω, γιὰ τοὺς Ἀθηναίους θεατὲς ἡ πρῶμη ρητὴ ἀναφορά, πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ γονεῖς, μαζὶ μὲ τὴν Ἀλκιστὴ, προφανῶς ὄχι ἀπλῶς περιλαμβάνονται στὸ πάντας... φίλους τοῦ στ. 15, ἀλλὰ συγκροτοῦν τὸ σύνολο πάντες φίλοι — οἱ ἄλλοι φίλοι (μὲ τὴ νεοελληνικὴ ἔννοια) δὲν ἔχουν θέση σ’ αὐτὸ τὸ πλαίσιο. Τὸ βασικὸ πρόβλημα μὲ τὸν στίχο δὲν εἶναι δραματουργικῆς τάξεως, εἶναι πρωτίστως γλωσσικὸ καί, κατ’ ἐπέκταση, νοηματικὸ. Ὁ στίχος δὲν εἶναι δυνατὸ οὔτε νὰ συναφθεῖ μὲ τὸν προηγούμενο (φίλους, πατέρα καὶ μητέρα) οὔτε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἐπεξήγηση στὸ πάντας φίλους, ὁπότε θὰ ἀποκλειόταν ἀπὸ τοὺς φίλους ἡ Ἀλκιστὴ. Πειστικὰ τάσσεται ὑπὲρ τοῦ ὀβελισμοῦ ὁ P. Riemer,

Die Alkestis des Euripides, Frankfurt am Main 1989, 167-69. “Όλες οἱ ἄλλες προσπάθειες εἶναι λύσεις ἀπελπισίας.

Τὸ ἐπιχείρημα τοῦ συγγρ. ὅτι ὁ στίχος εἶναι “ἀπαραίτητος, γιατί μετὴ λέξη *γεραῖαν* ὁ ποιητῆς ὑπαινίσσεται τὴν προσδοκία τοῦ θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἀνέμενε ὅτι οἱ ὑπέργῃροι γονεῖς τοῦ Ἄδμήτου με προθυμία θὰ προσέφεραν τὸ λιγοστὸ ὑπόλοιπο τῆς ζωῆς τους γιὰ νὰ μακροημερεύσει ὁ γιός τους” (2, 28-9), παραβλέπει τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν γίνεται λόγος γιὰ ὑπέργῃρους γονεῖς, ἀλλὰ μόνο γιὰ ὑπέργῃρη μητέρα. Θὰ πρόσθετα ἐπίσης ὅτι αὐτὴ ἢ ἑτεροβαρῆς ἔμφαση στὴ μητέρα (*γεραῖαν θ’ ἢ σφ’ ἔτικτε μητέρα* πλάι στὸ *ψιλὸν πατέρα*), ἢ ὁποῖα (μητέρα) μάλιστα στὴ συνέχεια, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν πατέρα, ἔχει πολὺ περιορισμένο ρόλο, ἴσως ὑποδηλώνει ὅτι ὁ στίχος ἔχει γραφτεῖ ἐρήμην τοῦ ὅλου. Πβ. Riemer, 168 ὑπόσημ. 391.

19 Χωρὶς τὴν παραπομπὴ στὸν στ. 201 (*ἄκοιτιν ἐν χεροῖν ... ἔχων*), τὸ σκεπτικὸ γιὰ τὴ διόρθωση τοῦ Usener (*ἦν ... ἐν χεροῖν βαστάζεται / ψυχορραγοῦσαν : ἦ... ἐν χεροῖν βαστάζεται / ψυχορραγοῦσα χφφ*) μεταφέρεται ἀκρωτηριασμένο.

50 Ἐνῶ ἀφιερώνεται ὀλόκληρη σελίδα στὸ πρόβλημα ἂν θὰ διατηρήσουμε τὸ παραδεδομένο *ἐμβαλεῖν* ἢ θὰ υἰοθετήσουμε τὴν προφανῶς ἀναγκαῖα διόρθωση τοῦ Bursian *ἀμβαλεῖν*, ἢ ὁποῖα υἰοθετεῖται καὶ στὴν παρούσα ἔκδοση, δὲν τίθεται τὸ κρίσιμο ἐρώτημα ἂν ἢ διατύπωση *ἐμβάλλω θάνατον* θὰ ἦταν ἀποδεκτὴ γιὰ τὴν τραγωδία.

207-8 Ὁ συγγρ. ἀγνοεῖ τὴν ὑποδειγματικὴν πραγμάτευση τῶν προβλημάτων τοῦ κείμενου ἀπὸ τὸν W.S. Barrett, *Greek Lyric, Tragedy and Textual Criticism: Collected Papers*, assembl. & ed. by M.L. West, Ὁξφόρδη 2007, 469 κ.έ.

291 (Diggle) *καλῶς μὲν αὐτοῖς κατθανεῖν ἦκον βίου,*
καλῶς δὲ σῶσαι παῖδα κεῖκλεῶς θανεῖν.

Ἀκόμα καὶ ἂν δεχθεῖ κάποιος ὅτι τὸ παραδεδομένο κείμενο νοσεῖ — τὶς δυσκολίες μετὴ τὴν παράδοση τὶς ἐκθέτει μετὴ πληρότητα ὁ Hayley —, κάτι ποὺ δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται βέβαιο, οἱ προτάσεις ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ γιὰ τὴ θεραπεία τοῦ ὑποτιθέμενου σφάλματος καὶ τὶς ὁποῖες ὁ Diggle ὄχι ἀδίκως παραδίδει συλλήβδην στὴ λήθη ἀποτελοῦν μᾶλλον *Verschlimmbesserungen*. Αὐτὸ ἰσχύει πάντως μετὰ βεβαιότητος γιὰ τὴ διόρθωση τοῦ συγγρ., ἢ ὁποῖα, ἐνῶ γίνεται, ὅπως γράφει, “πειραματικά” (ἂν εἶναι δόκιμη ἀνάλογη διατύπωση ἀπὸ γραφίδα κλασικοῦ φιλόλογου), εἰσάγεται μετὴ ξενίζουσα εὐκολία στὸ κείμενο. Εἰδικότερα, ἀντὶ τοῦ *κατθανεῖν* προτείνεται νὰ γραφεῖ *ἐκθορεῖν* (τοῦ *ἐκθρόσκω*) — στὸ κείμενο (καὶ στὸν συγκριτικὸ πίνακα γραφῶν) τυπώνεται ἐκ παραδρομῆς *contra metrum*

ἐκθωρεῖν. Ἀκόμη καὶ ἂν παραβλέψει κανεὶς τὸ τί θὰ σήμαινε ἀκριβῶς τὸ *ἐκθωρεῖν βίου* (γιὰ κάποιον ποὺ πεθαίνει), δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ εἰσάγεται στὸ κείμενο ἀμάρτυρος στὴν τραγωδία τύπος ποὺ ἀπαντᾷ πρώτη φορὰ αἰῶνες μετὰ τὸν Εὐριπίδη σὲ πεζοὺς συγγραφεῖς ὅπως ὁ Λουκιανὸς ἢ ὁ Ἀχιλλέας Τάτιος. Τὸ ὅτι μαρτυρεῖται ἅπαξ στὸν Σοφοκλῆ (*OK* 234) σὲ λυρικὸ περιβάλλον ὡς οἰονεὶ ἐπικὸ ἀπολίθωμα ὁ (ἀναύξητος!) ἀόριστος *ἐκθωρε* δὲν νομιμοποιεῖ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἀπαρεμφάτου σὲ ἐνότητα γραμμὲν ἢ σὲ ἰαμβικὸ τρίμετρο.

320-2 (Diggle)

*δεῖ γὰρ θανεῖν με· καὶ τόδ' οὐκ ἐς αὔριον
οὐδ' ἐς τρίτην μοι †μηρός† ἔρχεται κακόν,
ἀλλ' αὐτίκ' ἐν τοῖς οὐκέτ' οὔσι λέξομαι.*

Σὲ σημειώματά του, ποὺ ἀρχικὰ εἶχε δημοσιευτεῖ στὰ γερμανικά το 1990 καὶ τώρα ἀναδημοσιεύεται μεταφρασμένο ὡς 8^ο παράρτημα στὸν πρῶτο τόμο, ὁ συγγρ. διατύπωσε, κατὰ τὴν ἀποψή μου, ἡκιστα πειστικὴ πρόταση γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ἀθεράπευτα φθαρμένου κειμένου στὸν στ. 321. Ἡ ἐν λόγῳ πρόταση, ὅπως ὁ ἴδιος διαπίστωσε μετὰ τὴν ἀρχικὴ δημοσίευσή της,⁵ εἶχε, ὅπως συχνὰ συμβαίνει, διατυπωθεῖ καὶ ἀπὸ ἄλλον μελετητὴ ἤδη ἀπὸ τὸ 1884 καὶ προφανῶς ἀγνοήθηκε ἀπὸ τοὺς μελετητές, κατὰ τὴ γνώμη μου ὀρθῶς. Ἡ πρόταση, ὑπὲρ τῆς ὁποίας ὁ συγγρ. ἐπικαλεῖται κατ' οὐσίαν ἀμελητέα παλαιογραφικὰ ἐπιχειρήματα καὶ τοὺς στ. 654-7, ποὺ δὲν ἀποδεικνύουν τίποτα, εἶναι ἀντὶ μοι *μηρός* νὰ γράψουμε σοι *μηρός*. Τὸ κακὸ εἶναι ὅτι ἡ ὑποτιθέμενη διόρθωση εἰσάγεται στὸ κείμενο, εἶναι ὡστόσο ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν ἀστοχία τῆς ὅτι κατὰ τὴ μετάφραση τοῦ κειμένου ὁ συγγρ. δὲν καταφέρνει νὰ ἀποδώσει τὸ ὑπ' αὐτοῦ εἰσαχθὲν ἄκρως προβληματικὸ σοι. Περιέργως μάλιστα δὲν φαίνεται νὰ τὸν ἀπασχόλησε ἡ λογικὴ τοῦ κειμένου, ἡ ὁποία γιὰ τὸν Haupt ἦταν, ὡς γνωστόν, ἐπαρκὴς λόγος γιὰ νὰ γράψει Constantinopolitanus *ἀκόμα* καὶ ἐκεῖ ὅπου τὰ χειρόγραφα παραδίδουν ἓνα ἀπλὸ ο. Ἡ λογικὴ τοῦ κειμένου ἐπιβάλλει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ ἀποστροφή τῆς Ἀλκίστης στὴν κόρη τῆς, ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸν στ. 313, κορυφώνεται καὶ ὀλοκληρώνεται μὲ τὸν στ. 319, μετὰ τὸν ὁποῖο δὲν ὑπάρχουν περιθώρια γιὰ παλινδρομήσεις (σοι). Οἱ ἐπόμενοι τρεῖς στίχοι (320-2), πρὶν ἀπὸ τὸ ὕστατο “χαῖρε” (323-5),

5. Σημειῶνω πάντως ὅτι ἡ πρόταση καταχωρίζεται ἤδη στὴν “Appendix coniecturas minus probabiles continens” τοῦ Wecklein.

πού ἐπιμερίζεται στὸν σύζυγο καὶ στὰ παιδιά, ἀναφέρονται ἀποκλειστικὰ στὴ μητέρα (*με, μοι, λέξομαι*), συνεπῶς ἢ ὅποια φθορὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἀφορᾷ στὸ *μοι*.

353 Κατὰ τὴ συζήτηση τῆς παλαιογραφικῆ εὐλογῆς καὶ καθ’ ἑαυτὴν ἐλκυστικῆς πρότασης τοῦ Βερναρδάκη (*οἴμοι : οἴμαι χφφ : οἶδα Elmsley*), συνιστᾷ, κατὰ τὴ γνώμη μου, παράλειψη τὸ ὅτι δὲν πληροφορεῖται ὁ ἀναγνώστης ὅτι στὶς ‘ιαμβικὲς’ ἐνότητες τὸ συχνότατα ἐπανερχόμενο στὴν τραγωδία ἐπιφώνημα *οἴμοι* καταλαμβάνει, μὲ ἐξαιρέσεις πού δὲν ὑπερβαίνουν τὴ δωδεκάδα στὸ corpus τῶν τραγικῶν (βλ. ἐνδεικτικῶς *Αἰσχ. Ἄγ.* 1225, *Σοφ. Φιλ.* 363, *Εὐρ. Μήδ.* 1371), τὴν ἀρχὴ τοῦ στίχου, γεγονὸς πού συνεπάγεται ὅτι ἔπρεπε νὰ διερευνηθεῖ ἂν στὰ δεδομένα συμφραζόμενα θὰ ἦταν πιθανὸ ἓνα ἀκόμη *οἴμοι* στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ *ιαμβικοῦ* τριμέτρου (προσωπικὰ δὲν τὸ ἀποκλείω).

367-8 Ἀκόμα καὶ ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι οἱ ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα στὴ ρήση τῆς Ἀλκηστης (280 κ.έ.) καὶ σὲ ἐκείνη τοῦ Ἄδμητου (328 κ.έ.) πού διαπιστώνονται ἀπὸ τὸν Franco καὶ υἰοθετοῦνται ἀπὸ τὸν συγγρ. εἶναι ὑπαρκτές, αὐτὸ δὲν δικαιολογεῖ οὔτε τὸν ὑπερβολικὸ τόνο τῆς διατύπωσης (“συνάγεται πέραν πάσης ἀμφιβολίας ὅτι οἱ ἀπόψεις τῶν δύο συζύγων ταυτίζονται ἀπόλυτα”) οὔτε, πολλῶ μᾶλλον, τὸ συμπέρασμα ὅτι στὸν ἀγώνα λόγων “ὁ Ἄδμητος μιᾷ καὶ συμπεριφέρεται ἐκπροσωπώντας καὶ τὴν ἀπόψη τῆς γυναίκας του”.

471-2 *σὺ δ’ ἐν ἧβα / {νέμα} νέου προθανοῦσα φωτὸς οἶχη*. Στὸν στ. 472 ὁ συγγρ., χωρὶς νὰ ἐξηγεῖ γιατί πρέπει νὰ ἀπορριφθεῖ ὅπωςδῆποτε τὸ παραδεδομένο κείμενο, τὸ ὁποῖο διατηρεῖ ἢ Parker χωρὶς νὰ δέχεται στὸν ἀντίστοιχο στίχο τῆς στροφῆς τὴν ἐπανάληψη τοῦ ἔτλας πού εἶχε εἰσηγηθεῖ ὁ Murray (462 ἔτλας <ἔτλας>), ὀβελίζει τὸ ὁμοφώνως παραδιδόμενο *νέα*.⁶ Μὲ τὸν ὀβελισμό ὡστόσο ἀμβλύνεται αἰσθητὰ ἡ ἔμφαση πού δίνεται μὲ τὸ κείμενο τῶν χειρογράφων στὸ κορυφαῖο γεγονὸς ὅτι ἡ Ἀλκηστη πεθαίνει στὴν ἀκμὴ τῆς νεότητάς της.

551 *τοσαύτης συμφορᾶς προσκειμένης* (Wakefield : *προκειμένης χφφ*). Πβ. 833 *κακοῦ τοσοῦτου δώμασιν προσκειμένου* (Scaliger : *προκειμένου χφφ*). Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ὁ συγγρ., χωρὶς κανένα οὐσιαστικὸ ἐπιχείρημα, προκρίνει τὴ γραφὴ τῶν χειρογράφων, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Diggle καὶ τὴν Parker, ἢ ὅποια παρέχει καὶ ἐπαρκὴ τεκμηρίωση. Κατὰ

6. Τὴν πρόταση αὐτὴ τὴν ἐξετάζει καὶ τὴν ἀπορρίπτει ἢ Parker, ἐπισημαίνοντας ὀρθὰ ὅτι διστάζει κάποιος νὰ καταστρέψει “the typical tragic polyptoton”.

τὴν ἀποψή μου, πρέπει νὰ υἰοθετηθοῦν οἱ διορθώσεις — ἡ συμφορὰ καὶ τὸ κακὸν πιέζουν δίκην ἀνευδότητος ἐπιτιθεμένων (προσκειμένων) πολέμιων.

602-3 ἐν τοῖς ἀγαθοῖσι δὲ πάντ' ἔνεστιν· σοφίας ἄγαμαι. Παραπέμποντας στὸν Ρῆσο (244 ἄγαμαι λήματος), ἡ Dale, μετὰ τὴν ὁποία συντάσσονται ὁ Diggle καὶ ἡ Parker, πρότεινε νὰ στίξουμε μετὰ τὸ ἔνεστιν, ὄχι μετὰ τὸ σοφίας. Χωρὶς νὰ παραγνωρίζονται οἱ δυσκολίες, ἄλλος τρόπος νὰ γίνῃ κατανοητὸ χωρὶς αὐθαιρεσίες τοῦ τύπου πάντα σοφίας (ἡ παραπομπὴ τοῦ συγγρ. στοὺς K-G 1, 278 δὲν σώζει τὰ πράγματα) τὸ προβληματικὸ κείμενο δὲν ὑπάρχει. Στὴν παροῦσα ἔκδοση ὀβελίζεται, μετὰ ἀνησυχητικὴ εὐκολία, τὸ παραδεδομένον ἄγαμαι, παρότι μάλιστα τὸ κείμενο στὸν ἀντίστοιχο στίχο τῆς στροφῆς εἶναι ἀβέβαιο. Δὲν εἶναι λιγότερο ἀνησυχητικὸ τὸ σκεπτικὸ μετὰ τὸ ὁποῖο προτείνεται ὁ ὀβελισμὸς. “Θα ἦταν ἄραγε ὑπερβολικόν”, γράφει ὁ συγγρ., “νὰ θεωρήσουμε τὸ ἄγαμαι παρασελίδιον σχόλιον ποὺ πέρασε στὸ κείμενον καὶ ἐκφράζει τὸν θαυμασμὸν τοῦ ἀντιγράφου ἢ τοῦ ἀναγνώστη γιὰ τὸ προηγούμενον γνωμικόν;” Δὲν εἶναι ἀπλῶς ὑπερβολικόν, εἶναι, πιστεύω, ἀδιανόητον, ἀφοῦ κανένας ἀντιγράφος ἢ ἀναγνώστης δὲν θὰ χρησιμοποιοῦσε νεοελληνικῶν τῶν τρόπων τὸ ἀμάρτυρον σὲ αὐτὴ τὴν χρῆσιν ἄγαμαι γιὰ νὰ ἐκφράσῃ τὸν ὑποτιθέμενον θαυμασμὸν του. Δὲν εἶναι ἄλλωστε ἀνευ σημασίας ὅτι κανένας ἄλλος ἕως σήμερον δὲν διανοήθηκε νὰ ὀβελίσῃ τὸ ἄγαμαι, παρὰ τὸ γεγονὸς μάλιστα ὅτι παραλείπεται σὲ γνωμολόγιον τοῦ 12ου αἰῶνα (gV). Ὅχι ἀμελητέον ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς διόρθωσης ἀποτελεῖ, θὰ ἔλεγα, ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ ἴδιος ὁ εἰσηγητὴς τῆς διόρθωσης δὲν καταφέρνει στὴν μετάφρασίν του νὰ ἀποδώσῃ τὸ κείμενον σύμφωνα μετὰ τὴν ἐρμηνείαν του, ὅταν μεταφράζῃ “τοὺς θαυμάζω” (ἡ ἔμφασις δική μου), ὅταν ἐμφανίζει δηλαδὴ τὸν χορὸν νὰ ἐκφράζῃ τὸν θαυμασμὸν του γιὰ τοὺς ἀγαθοὺς ἢ τοὺς σοφοὺς, καὶ ὄχι γιὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ γνωμικοῦ, ὅπως γράφει στὸ σχόλιόν του. Γιὰ τὴν σύνταξιν τοῦ ἄγαμαι μετὰ γενικὴ βλ. Olson εἰς Ἀρ. Ἰχ. 488, Kassel – Austin εἰς Κηφισοδ. 3, 2 (= PCG 4, 64) καὶ Λιαπῆς εἰς Ρῆσ. 242-5. Ἰδιαιτέρα ὀδυνερὴ γίνεται στὴν προκειμένη περίπτωσιν ἡ ἀπουσία μετρικοῦ σχολιασμοῦ.

627-8 Ὁ συγγρ. διατυπώνει τὴν εἰκασίαν ὅτι ἡ ἀναφερόμενη ἀπὸ τὸν Αἴλιον Ἀριστείδην παροιμία ἐνδέχεται νὰ ἀνάγεται στὴν ἐποχὴ τοῦ Εὐριπίδου, δυστυχῶς χωρὶς νὰ ἔχει ὑπόψιν του τὴν συζήτησιν ποὺ ἀποτυπώνεται στὸ ὑπόμνημα τῶν Kassel – Austin ad Adesp. Com. *95.

636 Γιὰ τὴν συμπλοκὴν ἦσθ' ἄρα βλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις μου στὴν Ἀρχαιογνωσία 10 (1999/2000) 61.

639 Κωμωδία μετὰ τίτλον Ὑποβολιμαῖος δὲν ἔγραψαν μόνον ὁ Ἀλεξὶς καὶ ὁ Μένανδρος. Βλ. Kassel – Austin, PCG 4, 343 καὶ 5, 275.

642 Ὁ συγγρ. ἀφήνει ἀσχολίαστο τὸ οὐσιῶδες, ὅτι δηλ. τὸ διαπρέ-

πειν + δοτ. κατὰ κανόνα περιγράφει κάτι θετικό και ὅτι, ὡς ἐκ τούτου, ἡ σύζευξή του μὲ δοτική ἀρνητικοῦ περιεχομένου (*διαπρέπει ἀφυχία*, πβ. ἀπ. 185, 2) συνιστᾷ προκλητικότερη διατύπωση, ἡ ὁποία φανερώνει τὴ βαναυσότητα τῆς ἐπίθεσης πού δέχεται ὁ Ἄδμητος.

651-2 Για τὶς ἐπαναλήψεις στίχων στὸν Εὐριπίδη βλ. Barrett, ὁ.π. (ad 207-8), 472 ὑποσημ. 12.

653-4 Πβ. *Τρω. 1168-70 εἰ... ἔθανες πρὸ πόλεως ἢ βῆς τυχῶν / γάμων τε καὶ τῆς ἰσοθέου τυραννίδος, / μακάριος ἦσθ' ἄν.*

668 Τὸ νὰ παρατίθενται χωρὶς σχόλια μερικὰ σύνθετα σὲ -τρόφος δὲν ἔχει νόημα γιὰ τὸν ἀναγνώστη. Κάποιο νόημα θὰ εἶχε νὰ πληροφορηθεῖ ὅτι τέτοια σύνθετα μαρτυροῦνται συχνὰ στὸν Αἰσχύλο και στὸν Εὐριπίδη — μὲ ἐξαιρέση τὴν *Ἀλκῆστη*, σὲ ἔργα τῆς τελευταίας δεκαετίας —, ἀπαξ ὅμως στὸν Σοφοκλῆ (*OK 700*).

670 Ἀντὶ μακρὸν χρόνον βίου *malim μακρὸν βίου χρόνον.*

677-8 *οὐκ οἶσθα Θεσσαλὸν με κάπὸ Θεσσαλοῦ / πατρὸς γεγῶτα γνησίως ἐλεύθερον;* Ὁ λόγος γίνεται αἰχμηρότερος, ἔπειτα μάλιστα ἀπὸ τὸ ἀμέσως προηγούμενο *Λυδὸν ἢ Φρύγα* (ἄς εἶναι καὶ μὲ τὸ *ἀργυρόνητον*), ἂν ὀβελιστεῖ ὁ στ. 678, πού μοιάζει νὰ ἀποτελεῖ ἀνάπτυγμα τοῦ προηγούμενου. Ὅπως ἔχω ἐπισημάνει παλαιότερα (*Ἀρχαιογνωσία 9 [1995-96] 152*), τὸ ἐπίρρημα *γνησίως*, πού ἀνήκει κυρίως στὸν πεζὸ λόγο (παλαιότερη ἀναφορὰ *Λυσ. 2, 76*), μαρτυρεῖται σπανιότατα στὴν τραγωδία — μόνο ἐδῶ καὶ στὸν *Μοσχίωνα* (97 F 4, 5), πού χρονολογεῖται πιθανότατα στὸν 3^ο αἰῶνα καὶ στὸν ὁποῖο ἀπαντοῦν καὶ ἄλλα πεζολογικὰ στοιχεῖα.

687 Τὸ ἐπίθετο *πολλῶν* στὴ σύζευξη *πολλῶν ... ἄρχεις* εἶναι προφανέστατα καὶ ὄχι “μᾶλλον” ἀρσενικοῦ γένους — μιὰ ἀστοχία τῆς Dale δὲν δικαιολογεῖ τὴν ἐπιφυλακτικότητα.

717 Ἀντιγράφω τὸ σχόλιο τοῦ Ἰακώβ: “ὦ κάκιστ’; Ὅπως σημειώνει ἡ Karamanou στὸ ἐρμηνευτικό της ὑπόμνημα στὸν *Δίκτυ* (σ. 218), τὸ ἐπίθετο σὲ ἀγῶνα λόγων χαρακτηρίζει τὴν πλευρὰ πού ἔχει ἄδικο.” Ἄν ὁ συγγρ., ἀντὶ νὰ παραπέμψει σὲ ὑπόμνημα πού, ὅπως ἔχω ἀποδείξει,⁷ δὲν διακρίνεται γιὰ τὴν αὐστηρότητα καὶ τὴν ἐμβρίθειά του, ἀνέτρεχε στὸ ἴδιο τὸ κείμενο τῆς *Ἀλκῆστης*, θὰ διαπίστωνε ὅτι στὸν ἀγῶνα τῆς *Ἀλκῆ-*

7. Βλ. τὸ ἄρθρο μου “*Ἡ Δανάη καὶ ὁ Δίκτυς* τοῦ Εὐριπίδη (Παρατηρήσεις μὲ ἀφορμὴ τρεῖς πρόσφατες ἐκδόσεις)”, στὸν τόμο *Παραχορήγημα, Μελετήματα γιὰ τὸ ἀρχαῖο θέατρο πρὸς τιμὴν τοῦ Καθηγητῆ Γρηγόρη Μ. Σηφάκη*, ἐπιμ. Σ. Τσιτσιρίδης, ἐκδ. ΠΕΚ, Ἡράκλειο 2010, 139-66.

στης ή προσφώνηση ὦ κάμιστε χρησιμοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς (βλ. στ. 697).

790-1 Ὁ συγγρ., χωρὶς νὰ διατυπώνει ὁποιαδήποτε ἔνσταση, μᾶς ἐνημερώνει γιὰ τὸν ὀβελισμὸ τῶν στίχων ἀπὸ τὸν Seeck. Ἡ πρόταση πρέπει μετὰ βεβαιότητος νὰ ἀπορριφθεῖ. Ἄν τὴν υἱοθετούσαμε, θὰ εἶχαμε τὸ ἀπαράδεκτο, ὁ στ. 789 νὰ τελειώνει μὲ τὸ τὰ δ' ἄλλα τῆς τύχης καὶ ὁ ἀμέσως ἐπόμενος στ. 792 νὰ ἀρχίζει μὲ τὸ τὰ δ' ἄλλ' ἔασον.

829 Ὅλα τα χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα ἀκολουθεῖ καὶ ἡ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν ἐκδοτῶν — τοῦ Ἰακώβ συμπεριλαμβανομένου —, παραδίδουν *τάσδ' ὑπερβαλὼν πύλας*. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ κώδικας B, ποὺ παρέχει (*contra metrum*) *τάσδ' ὑπερβαλὼν τύχας πύλας*. Ὁ συγγρ. θεωρεῖ ἀξιωματικὴ τὴν προδηλῶς ἀπορριπτικὴ ἐπιλογή τοῦ Seeck (*τύχας*), δὲν σχολιάζει ὅμως καθόλου τὴ σύζευξη *ὑπερβάλλειν πύλας*, γιὰ τὴν ὁποία δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει ἀκριβὲς παράλληλο ἀπὸ τὸ corpus τῶν τραγικῶν. Ὑποθέτω ὅτι τὸ *ὑπερβάλλειν πύλας* μπορεῖ νὰ γίνῃ δεκτὸ κατ' ἀναλογία πρὸς τὰ *ὑπερβαίνειν δόμους, δώματα κ.τ.δ.* (*Μήδ.* 381, *Ἴων* 513).

851 Γιὰ τὸν πελανὸν βλ. τώρα τὸ πληρέστερο σχόλιο τοῦ Λιαπῆ στὸν *Pῆσο* 430-1 (σελ. 186).

1037 *οὔτοι σ' ἀτίζων οὐδ' ἐν ἐχθροῖσιν* (BOV : *αἰσχροῖσιν* LPQ) *τιθεῖς / ἔκρουψ' ἐμῆς γυναικὸς ἀθλίους τύχας*. Διχασμένοι, ὅπως τὰ χειρόγραφα, εἶναι καὶ οἱ ἐκδότες (*ἐχθροῖσιν* Meridier, Kovacs, Parker, Ἰακώβ [μὲ λάθος ἐπιχείρημα]: *αἰσχροῖσιν* Murray, Dale, Garzya, Diggle). Ὅτι πρέπει νὰ κρύβει κανεὶς τὴ δυστυχία του, ἀποτελεῖ γιὰ τοὺς ἀρχαίους τόπο (βλ., ἐνδεικτικῶς, τὸ σχετικὸ κεφάλαιο τοῦ Στοβαίου 4, 45 [= 5, 994 H.] *Ὅτι δεῖ τὰς μὲν εὐτυχίας προφαίνειν, τὰς δὲ ἀτυχίας κρύπτειν* κτλ.). Πολλῶ μᾶλλον πρέπει νὰ κρύβει κανεὶς τὴ δυστυχία του ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς. Πβ. τὸ ἀποφασιστικὴς σημασίας γιὰ τὴν ἐπιλογή *ἐχθροῖσιν* ἀπόφθεγμα τοῦ 'Περιάνδρου' (D.-K. I, 66, ἀρ. 18) *δυστυχῶν κρύπτει, ἵνα μὴ ἐχθροὺς εὐφράνης*.

1046 Βλ. *ZPE* 73 (1988) 225, ὅπου ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ συμπλοκὴ *λοῦκ ἂν δυναί- στήν* τραγωδία μαρτυρεῖται μόνο στὸν Εὐριπίδη (περισσότερες ἀπὸ 20 ἀναφορές).

1078 Ἡ βασικὴ ἐκδοσὴ τῶν *Γνωμῶν* τοῦ Μενάνδρου εἶναι πλέον ἢ ἐκδοσὴ τοῦ C. Pernigotti (2008). Ἡ ἐκδοσὴ τοῦ Λιαπῆ προσφέρει πολὺ χρήσιμο σχολιασμό, γιὰ δύο λόγους ὡστόσο δὲν εἶναι τὸ σωφρονέστερο νὰ παραπέμπει κάποιος σ' αὐτὴ γιὰ τὸ κείμενο τῶν *Γνωμῶν*: πρῶτον ἐπειδὴ ἡ ἀρίθμησή του ἀποκλίνει ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση τοῦ Jaekel καὶ τοῦ Pernigotti, καὶ δεύτερον ἐπειδὴ τὸ κείμενό του τυπώνεται χωρὶς κριτικὸ ὑπόμνημα, κάτι ἰδιαίτερος σημαντικὸ γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο ὅτι ἡ παράδοσὴ τοῦ κειμένου εἶναι, ὅπως γνωρίζουμε, πολὺ προβληματικὴ. Σημειώνω ἀκόμη ὅτι τὰ ὀνόματα τῶν ἐκδοτῶν τοῦ β' τόμου τῶν *Tragicorum*

Graecorum Fragmenta (Adespota) ἀναγράφονται στὴν ἔκδοση — προφανῶς ὄχι χωρὶς λόγο — μὲ τὴ σειρὰ Kannicht – Snell, ὄχι ἀντιστρόφως.

1082 Τὸ β' ἡμιστίχιο *κάτι μάλλον ἢ λέγω* μαρτυρεῖται μόνον στὸν Εὐριπίδη καὶ στὸ (ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη;) ἀδέσπ. 640b, 9 (*TrGF* 5.2, 1131 κ.έ.). Πβ. M. Gronewald, “Anonymes Achilleusdrama”, *Kölner Papyri* 6 (1987) 18.

1087 Ἡ παράδοση νοσεῖ καὶ δὲν παρέχει ἱκανοποιητικὸ νόημα. Ἡ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν ἐκδοτῶν (Dale, Diggle, Kovacs, Parker), ἀκολουθώντας τὸν F.W. Schmidt, τυπώνει *γυνή σε παύσει καὶ νέοι γάμοι* (νέον γάμον χφφ) *πόθου* (πόθοι / πόθος χφφ). Ὁ συγγρ., πορευόμενος ἰδίας ὁδοῦς, τρέπει τὸ *πόθου* (γιὰ τὴν ἀκρίβεια τὸ *πόθος ἢ πόθοι* τῶν χειρογράφων) σὲ *πιθοῦ* καὶ διαμορφώνει τὸν στίχο ὡς ἐξῆς: *γυνή σε παύσει καὶ νέοι γάμοι· πιθοῦ*. Ἡ πρόταση αὐτὴ εἶναι ἀπαράδεκτη γιὰ πολλοὺς λόγους. Προϋποθέτει τὴν παλαιογραφικῶς ὄχι εὐεξήγητη φθορὰ τοῦ *πιθοῦ* σὲ *πόθος/πόθοι*, ἐξαφανίζει τὴν κρίσιμη στὰ δεδομένα συμφραζόμενα λέξη *πόθος* — ὑπενθυμίζω ὅτι ὁ νεκρὸς χαρακτηρίζεται συχνὰ *ποθινὸς* —, ἀφήνει μετέωρο τὸ *παύσει* χωρὶς τὸ ἀπαραίτητο συμπλήρωμα καὶ εἰσάγει στὸ τέλος τοῦ στίχου τὸ ψιλὸν *πιθοῦ*, ποὺ δὲν μαρτυρεῖται ποτὲ ἄλλοτε στὸν Εὐριπίδη σὲ αὐτὴ τὴ θέση τοῦ στίχου χωρὶς νὰ συνοδεύεται ἀπὸ κάποια δοτικὴ, ἢ ὁποῖα ἐν προκειμένῳ δὲν μπορεῖ νὰ ἐννοηθεῖ εὐκόλως. Τὸ *πιθοῦ μόνον* (στ.1109), στὸ ὁποῖο παραπέμπει ὁ συγγρ., εἶναι διαφορετικὸ. Βλ. *Ἀρχαιογνωσία* 10 (1999/2000) 51-2.

1136 Ὅπως ἔχω ἐπισημάνει παλαιότερα, *ZPE* 73 (1988) 209, ὁ στίχος ἀποτέλεσε τὸ πρότυπο γιὰ τὸν ὄχι ἰδιαίτερος ἐμπνευσμένο στιχοπλόκο ποὺ ἔγραψε τὸ ἀδέσπ. *8 l, 1 ὃ *τοῦ μεγίστου Ζηνὸς ἄλκιμον τέκος*.

Καὶ μιὰ γενικότερη παρατήρηση: Ἐνα καλὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα περιέχει συνήθως — εὐάριθμα εἶναι ἀλήθεια — σχόλια, τῶν ὁποίων ἡ πληρότητα καὶ ἡ ἐγκυρότητα εἶναι τέτοια, ὥστε ἐφεξῆς ὅποιος ξανασχολιάζει τὴν ἴδια λέξη, διατύπωση ἢ τὸ ἴδιο θέμα ἢ φαινόμενο νὰ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ παραπέμπει σὲ αὐτά. Ἀναφέρω ἓνα μόνον παράδειγμα: Δὲν γίνεται νὰ σχολιάζει κάποιος τὴ λέξη *πίτυλος* καὶ νὰ μὴν παραπέμψει στὸ σχόλιο τοῦ Barrett στὸν *Ἰππόλυτο* 1464. Στὸ παρὸν ὑπόμνημα δὲν ἐντόπισα σχόλια τέτοιας τάξεως.

Κανονικά, γιὰ νὰ θυμηθοῦμε καὶ τὸν Θεσσαλονικεῖα ποιητὴ, τὰ ἐλληνικὰ ἐνὸς ἐπὶ δεκαετίες καθηγητῆ τῆς κλασικῆς φιλολογίας δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ παρέχουν λαβὲς γιὰ σχολιασμό. Ὡστόσο καὶ αὐτὸ δὲν ἰσχύει στὴν προκειμένη περίπτωση. Κατ' ἀρχὰς ὑπάρχει ἡ μάλιστα τοῦ (περιττοῦ) ἀόριστου ἄρθρου. Βλ., π.χ., στ. 122 “ὑπάρχει ἓνα ἦπιον ἀνακόλουθο”, στ. 1134 “προσφέρεται μιὰ τυπολογία τῶν σκηναῶν ἀναγνωρισμοῦ”,

κ.ἄ.π. Δὲν λείπουν ὅμως καὶ συντακτικὰ προβληματικὲς διατυπώσεις καὶ τὰ ἀκόμα χειρότερα ἀκυρόλεκτα. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὲς περιπτώσεις: Στ. 64 “ὁ ἴδιος (sc. ὁ Kovacs) ἀποσιωπᾷ τὴ διόρθωση ἀπὸ τὴν ἔκδοσή του”. Στ. 249 “ὁ ποιητὴς ἐδῶ διαπράττει ἀσυναίσθητα παραδρομὴ”. (Λέγεται “διαπράττω παραδρομὴ”; Ἡ μήπως ὑπάρχουν καὶ μὴ ἀσυναίσθητες παραδρομές;) Στ. 266 “Ἡ βασίλισσα ἀπευθύνεται στὶς βωβὲς θεράπαινες ποὺ τὴν περιβάλλουν καὶ τὶς προστάζει νὰ τὴν ἀποθέσουν στὸ ἀνάκλιτρο.” (Τὸ “ἀποθέτω” προϋποθέτει, ἂν δὲν κάνω λάθος, ὅτι ἕως ἐκείνη τὴ στιγμή αὐτὸ ποὺ ἀποθέτω τὸ κρατοῦσα στὰ χέρια.) Στ. 546 “ἐξωπίους: Προσφιλὴς λέξη στὸν Εὐριπίδη ... Τὴ διακωμωδεῖ ὁ Ἀριστοφάνης”. (Προφανῶς διακωμωδεῖ τὴ χρῆση, ὄχι τὴ λέξη. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὸν στ. 452 “τὸ σατιρίζει [sc. τὸ ἐπίθετο *λιπαροί*] ὁ Ἀριστοφάνης”). Στ. 935 κ.ἔ. “Ἀντίθετα, ὁ Ἄδμητος, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ ζωὴ βυθισμένη στὴ θλίψη, εἶναι ἐκτεθειμένος στὴν κριτικὴ...”. Σημειῶνω, τέλος, ὅτι γιὰ ἐμᾶς τοὺς κλασικοὺς φιλολόγους οἱ τρεῖς τραγικοὶ δὲν εἶναι “μεῖζονες” ποιητὲς (1, 124 κ.ἄ.), εἶναι μεγάλοι.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴ βιβλιογραφία, δὲν βλέπω μὲ ποιὰ λογικὴ παρατίθεται ἐκτενὴς βιβλιογραφία στὸ τέλος καὶ τῶν δύο τόμων, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ οἱ δύο τόμοι συγκροτοῦν ἐνιαῖο σύνολο. Ἀκόμα περισσότερο δυσκολεύομαι νὰ καταλάβω γιὰ ποιὸ λόγο περίπου 50 τίτλοι καταχωρίζονται δύο φορές, στὸ τέλος τοῦ πρώτου καὶ στὸ τέλος τοῦ δευτέρου τόμου, ἐνίοτε μάλιστα μὲ μικροαποκλίσεις.

Τυπογραφικὰ ἡ ἔκδοση εἶναι, ὅπως ἀναφέρθηκε εἰσαγωγικῶς, ἔλκυστικὴ καὶ φροντισμένη. Τὰ παροράματα εἶναι λίγα. Σημείωσα καὶ διορθῶνω τὰ ἑξῆς: (Κείμενο) Σελ. 1, 131 (Ἵπόθεση) *lege ἴνα* (ἀντὶ ἴνα), στ. 135 *οὐδ' ἔστι* (ἀντὶ *οὐδ' ἔστι*), στ. 291 *ἐκθορεῖν* (ἀντὶ *ἐκθωρεῖν*), στ. 690 *ἄνδρός* (ἀντὶ *ἄνδρός*), στ. 1123 *θαῦμ'* (ἀντὶ *θαῦμα*). (Ἵπόμνημα) Στ. 30 *lege* προέρχονται (ἀντὶ προέρχεται), στ. 57 *τὸν* (ἀντὶ *τῶ*) πάθει μάθος *θέντα*, στ. 756 κ.ἔ. *ad loc.* (ἀντὶ *ad loc.*), στ. 811 (item 817-20) Meridier (ἀντὶ Meridié), στ. 1102 *λαβὲς* (ἀντὶ *λαβὲς*), στ. 1130 *τύχην* (ἀντὶ *τύχην*). Σελ. 2, 290 (στιχαρίθμηση) *lege* 1159-1163 (ἀντὶ 1059-1063).

Θ. Κ. ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

Πανεπιστήμιο Πατρῶν